

БОГУМИЛ ХРАБАК

**ЗАНАТИ У РУДНИКУ, УЖИЦУ И У НАСЕЉИМА
СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ ОД 1470 ДО 1600. ГОДИНЕ**

У свету науке давно је утврђен значај османлијских пописних дефтера као извора за установљавање демографске, верске, професионалне структуре становништва и њихових пореских и феудалних обавеза. Кад је реч о професионалној структури, занатлије, попови и хајмани (сточари-номади) највише падају у очи. Пописни дефтери као тзв. серијски извори (јер дају могућност за компјутерску обраду и за примену квантитативних метода) су, сами по себи, статични изворни материјал. Динамичка компонента у историјском приказу настаје тако што су ти пописи у прво време отоманске владавине били доста чести, те су обично обухватали једну радну генерацију или су стварали хронолошке пресеке и мањег временског распона. Нажалост, они су за северну Србију само делимично преведени и објављени, и то не за све пописе; неки су сумарни или обухватају категорије становништва у којима није било занатлија. Иако обрађивачи тих дефтера инсистирају на егзактности и апсолутној вредности тих повесних вреда, компаративном анализом и самих публикованих пописа, не узимајући у обзир друге изворе, показује

се да приликом пописа нису поштовани исти критерији или бар нису уједначено примењивани, те се у конкретној проблематици јављају неразумљиве појаве у праћењу континуитета, што се лако може закључити и из анализе која следи. Акције људи одређених насеља треба тражити и у другим траговима прошлости на турском језику, на пример у законским споменицима, односно трагати за ретким подацима приморских архива, пре свега Дубровачког, и за записима и натписима на српском језику.

Подаци о људима уже стручности су експлицитни и имплицитни. Врло се често уз име пописаног наведе и његово занимање или занимање његовог оца. Међутим, иако је неких занатлија врло мало означених у пописима, на пример млинара и качара, млинова за житарице било је у сваком другом селу а у ред поточара спадале су и ваљавице (ваљарице) за пресовање вуне или исплетених израђевина, као и самокови, за обраду метала. Металурзи се изричито не помињу, али су житељи појединих села обрађивали гвожђе, што се види већ по трошарини на довоз метала. Слично је било и са дрвотом и тканинама у промету, где су производи сведочили о њиховим творцима. Исто тако, врло се често бележе бурад за вино и кошнице; њих су израђивали качари, који нису морали бити сасвим професионализовани и еснафски удружени, него су се обрадом дрвене грађе бавили уз земљорадњу или сточарство. Поједина села су чак израђивала лађице. Чешћи помени конопље упућују и на ужаре, тим пре што је ужарија била потребна за рад рудника, којих је у то доба било на обухваћеној територији. Уз руднике је ишао низ полузаната, пре свега производња ћумура и греда за израду галерија у окнима.

Неки наводи подсећају на превазиђену структуру доминикалне привреде развијеног домаћег феудализма, где су се појединци или чак и цела села бавили неким посебним занимањима везаним за стоку (бикари, говедари, кобилари, музиварила, свињари, кокошари, хртари, соколари), која су занимања у то време сматрана занатима.

Занати на подручју северне Србије могу се поделити у четири групе, у (1) градске, (2) везане за рад рудника, (3) сеоске и (4) млинове. Извори не дају могућност да се одговори на велики број питања у вези с радом професионалних мајстора. Не види се шта су све израђивали и чијим сировинама, а разлика је морало бити и код оних обрта који се јављају у све три врсте насеља (касабе, рудничка места, села). Штури пописни записи не дају ни цене занатских производа и других израђевина. Друштвено валорисање односних про-

дуката се само делимично може видети на основу законских прописа око наплате баца. Неки наводи индицирају рано јављање еснафске организације код муслиманских градских мајстора. Пописи нису обухватили занатску делатност тзв. кућне радиности, у што посебно спада израда предмета од дрвета, разних текстилних израђевина, па и тзв. склавина (покривача, плаштова, једноставних гуњева без рукава) и тзв. раше, шајака, по чему је особито Ужице било познато, не само у Дубровнику, него и на великим медитеранским пијацама каква је била Венеција. Произвођачи склавина и раше били су сељаци — власи ужичког краја.

Незгода у раду са турским пописним дефтерима састоји се у томе што за неке старе, изумрле занате тешко се може наћи права реч објашњења. Поред тога, неки занати, као ковач, могла су бити и лична имена. Неки пописи нису сасвим сигурно датирани, па изостаје могућност поузданог поређења стања.

I. ЗАНАТИ У РУДНИЧКИМ МЕСТИМА

Рудник код Горњег Милановца био је старо производно средиште, које је и пре доласка Османлија имао развијену рудокопњу, коју је било немогуће одржавати без низа општих и специфичних занатлија.¹ Турски попис из 1476. регистровао је 654 хришћанских домова, два кнеза и 21 хизмећара. Попис је, међутим, навео поименице само 69 лица. Међу њима су се налазили: два грнчара, касапин, кожухар, шустер и кројач. Занатлија је морало бити знатно више, јер је неколико пута више било људи којиј нису поименице уписани. Можда неки називи уз лично име (Саплар, Жухар) значе искварене саске називе који се тичу рударства.² У једној малој влашкој скупини која је у друштвеном погледу самостално егзистирала у Руднику старешина је био примићур Степан, који је по занимању био златар (I, 184).

Године 1516, поред 57 хришћанских махалица (са 659 домова и 23 филуридија, дакле влаха) и два Јеврејина, постојао је муслимански џемат (општина) од 31 особе. Од ових је 14 (45%) припадало новим верницима. За два муслимана је речено да су кројачи, а један од њих је био нови муслиман. Међу хришћанима један ковач (Бојач) био је старешина махалица, један је био маслар, један је био шустеров син, један кожухарев син и њих четири су били деца ковача, од којих је неки Степан био и старешина махалице (I, 275-88).

У нахији Островици, у близини Рудника, налазила су се двојица муслимана по занимању тобџије, од којих је један био конвертит првог колена (I, 293).

Према попису који је условно датиран са 1525. годином, цемад муслимана бројао је 42 породице и тројицу неожењених, а цемад хришћана састојао се од 38 сасвим малих махала (четврти) и скупине влаха од 14 домаћинстава и 15 неожењених који су изгубили влашки друштвени статус. На челу једне махале (од пет породица и пет ледичних) налазио се као старешина Петар златар, забележен је још један златар. Очигледно је да су златари у Руднику спадали у ред поштованих, првих заната. Записани су и: двојица који су били синови кожухара, син сарача (кога нема у попису 1516) и један син ковача. Све су то били хришћани, за које није речено да се и сами баве занатима својих родитеља, мада се у та времена занимање обично наслеђивало. Других који не би били обрађивачи земље, па ни млинара, није нађено, мада их је у стварности морало бити, и то више (I, 359—67). На такав закључак наводи помен трећег златара, неког Ђуре, који је држао сељачку баштину у селу Скугрићима (I, 379), што би говорило да је био богатији и утицајнији код Турака, кад се домогао, и то свакако не сасвим легално, упражњеног сељачког имања. Сва три наведена златара били су домаћи људи, тј. султанови поданици. Уз њих је морало бити и страних, пре свега дубровачких златара, јер је Рудник у то време био извозник бакра, а кришом и сребра. Значај производње сребра у Руднику по доласку Турака може се закључити и из података да су за рудничку меру сребра знали и у Дубровнику, па и у Венецији; либра сребра, примерице 1462. стајала је у граду под Срђем само шест дуката.³ Како је сребро из Сребренице и средњобосанских рудника већ наредних година било скупље (7 и 7 и по дуката дубровачка либра), можда би се могло закључити да је јевтинија либра у Руднику била резултат веће понуде племенитог метала. Поред златара, који су израђивали украсне предмете и бавили се израдом монета, у Руднику је средњих деценија XV века морало бити и тзв. батиаура, тј. ковача злата, који су се бавили израдом златне и сребрне нити, али и пречишћавањем метала хемијским путем. На присуство таквих дубровачких мајстора указује околност да је у Руднику сребро било помешано са бакром,⁴ те, ако се сребро из Рудника извозило, неко га је на лицу места морао претходно одвојити од разних једињења и легура. У Руднику је 1525. постојала ковница (I, 367) новца, дакле и ковничари, који се не помињу изричито.

Рудник је 1559/60. имао две муслиманске махале са 164 одраслих муслимана, општину хришћана са више махалских делова и са укупно 146 домова, 47 неожењених и са кнезом, џемат Цигана (са осам особа) и џемат Цветка Коремића (од 18 лица). У обе муслиманске четврти било је укупно 33 нових муслимана, што је чинило 20% укупног броја Пророкових следбеника. То би показивало да у Руднику тада још нису била затворена врата конвертитима (као у Ужицу). Међу муслиманима варошчанима занатлија је било релативно доста, па чак је и једна махала носила име по сарачу Алији. Од занатлија највише је било чизмара (музедуз) — њих седам, свакако због рада у окнима, у којима се радило у чизмама, два поткивача (опет због коња који су извлачили руду из галерија), два кројача, два сарача (поред оснивача махале), два кешгера (?) и по један халваџија, берберин, ковач, каменорезац, касапин и табак (штавилац коже); сакар (?) је можда био водоноша или мајстор који је избацавао воду из рудничких јама, а џембија и музир нису познати као називи професија. Занатлије су чиниле 15,42% укупног муслиманског живља, знатно мање него у изграђенијем муслиманском насељу Ужицу. Неофита (нововерних) занатлија било је једанаест (36,3%), више него што је њих било просечно у месту (20%). Значи, ислам су осетније од других категорија становништва примале занатлије, нарочито они са стране, јер им је то омогућавало долазак са села у урбано насеље. Међу хришћанима Рудника забележен је само један дунђер, свакако везан за рад дрветом у изградњи галерија у окнима, и један син ковачев. Између Цигана није било ковача или других занатлија, иако треба претпоставити да су Роми доведени у Рудник да би радили у мајдану. Издвојен џемат Коремића је вероватно некад уживао влашки статус, и ту није било мајстора (II, 11—18). Поред места радио је један омањи млин, што значи да је постојао и један млинар.

Године 1572. Рудник је имао једну муслиманску махалу више, са укупно 131 одраслим мушкарцем, а у 16 хришћанских махалица 208 одраслих мушакараца. Муслимани су представљали већ 39,3% укупне популације, а међу њима било је 34 неофита, дакле 25% свих муслимана. Било је заступљено једанаест заната: чизмари (4), дунђери (3), кројачи (2), градитељи (1), казанџије (1), касапи (1), хамаџије (1), клесари (1), кешгери (1), мазгани (?) (1), кожари (1). Обртника је укупно било 17 (или 13% муслиманског света), значи мање него 12 година раније, свакако због опадања рударске делатности, јер је чизмара било готово упола мање, а поткивача и златара више није ни било;

већи број дунђера можда би упућивао на закључак о интензивнијој изградњи насеља. Само један касапин био је неофит, што значи да је муслиманска варошка средина већ била заокружена и да није било много места за нове људе у чаршији. Иако је међу хришћанима било доста дошљака, раја није давала масторе. Опет је нотиран ранији омањи млин (III, 229—35).

На хасовима Рудника налазили су се војнуци, који су и пре 1525. радили у окнима Рудника и Железника (код Београда), па су затим били одређени за рад у новобрдској ковници. Потом су наново доведени да за новац, дакле као професионални рудари раде у мајдану (I, 373). Њихов број, имена и евентуална занатска специјалност нису наведени, мада је рад и у окнима и у ковници тражио стручност. Село Вах (данас Ва у општини Љиг) опслуживало је железни мајдан у Руднику (1559—60, 1572) (III, 42, 262). На сличан начин постојала су цела насеља чији су се становници некад бавили одређеним занимањима, везаним за рударство. Житељи места Коваче, јужно од Краљева (1516), на копаоничкој падини (I, 338—9) обављали су занатске послове за суседне мале копаоничке руднике. Насеље са сличном функцијом мора да су били и Златарићи, који су 1476. припадали Ваљеву (I, 39).

Као што се види, у рудничким насељима било је заната који се јављају и у другим агломерацијама са урбаним живљем, али су неке специјалности знатно више биле заступљене, пре свега чизмари, поткивачи, дунђери и златари, док су кожари, кројачи и сличне струке биле једва присутне. Рудник са својом „кућом црне руде“ био је велика ливница топовских ђулади од гвожђа и оловних кутлица за аркибузе (пушке широке цеви). Слично је било и у оближњем месту Баху. Једним ферманом из 1568. године смедеревски санџак-бег је био задужен да издвоји 40 људи који био обезбеђивали рударе у мајданима гвожђа Рудника.⁵

У рудничким местима тадашње Србије постојао је посебан позив лагумџија односно израђивача и монтера експлозива у рудничким јамама. Изричито податак о томе постоји за Трепчу, где је првих недеља 1566. умро такав израђивач примитивног динамита (свакако полазећи од мешавине барута).⁶ Треба претпоставити да је мајстора за лагумску твар морало бити у Руднику. У Ужицу је било људи који су се разумевали у прављење барута; кад је (1571) смедеревском санџк-бегу било заповеђено да припреми барут за Херцег-Нови, бегу је Порта наложила да обавезу удовоље Ужичани, који су били ближе поменутој јадранској луци.⁷ Лагумџије које су знале да

поткопају тврђавске зидине и припреме простор и поставе mine за обарање фортификацијских платна било је и при опсади Београда 1521; они су доведени из оближњих мајдана,⁸ свакако и из Рудника.

У Руднику се пречишћавало сребро а можда и искивао новац. Једна наредба диванског савета смедеревском санџак-бегу и кадији Рудника из 1565. указује да су се око Рудника израђивале лажне акче, што је установио порезник Ибрахим, који је приспео у руднички крај да покупи данак на ситну стоку; фалсификаторе требало је похватати и спровести на султанов праг.⁹ Рудари у мајдану Бах били су сељаци-радници, ослобођени уобичајених пореских терета и ванредних намета, а харач и овчарину су плаћали одсеком; њихова надница износила је две акче дневно, а они који су доносили ђумур добијали су три односно који су довозили дрво акчу од товара (1574—95). Дрвени угаљ, ђумур, био је неопходан за рад металуршких радионица по рудницима. Закон за мајдане Рудник и Црнча (западна Србија) из 1516. године предвидео је да се по „оцацима“ који су припадали тим рудницима, пали ђумур и да се на име пореза плаћа годишње по осам аспри од угљаришта; ако би се ти погони налазили на спахијским добрима, тимарници и заими би узимали „ресум“ (пореску дажбину); од влаха који нису подпадали под феудалну јурисдикцију, дажбину су узимали санџак-бези.¹⁰

У Руднику и Баху морало је, по посебној евиденцији, бити више мајстора за прављење гвоздене ђулади, пушчаних цеви као и сељака ужара. У косовским рудницима били су врло чести бербери (који су служили и као ранарници, као они који су први превијали озлеђене рударе), грнчари, израђивачи мешина од говеђе коже (за извлачење воде из рудничких јама), кројачи и подрстигивачи сукна, клобучари и капари али и сарафи (мењачи новца). Становништво рудничких места трошило је меса знатно више него друга слична насеља. У горепоменутом „кануну“ за Рудник и Црнчу из 1516. посебно се наводе месари и узимање баждарине за њихову делатност; на пример, ако би такав месар заклао говече, трошарина се није плаћала, супротно обичајима у другим касабама; међутим, за заклану свињу, баџ је износио две аспре.¹¹ Очигледно су муслимани били повлашћени. Да су касаци имали доста посла кољући свиње показује податак да су Рудник као и Придворица (која је припадала Руднику) 1516. имали највише свиња по домаћинству у околини. Придворица чак 5,56 комада по породици (I, 313). У поменутих баждарским одредбама сачуван је податак о шивењу кафтана у Руднику, јер је узимана такса

(од две акче) од несашивеног чоханог кафтана; за материјал (бео и обојен), потребан за израду кафтана узимано је по аспру.¹²

Карактеристично је да у месту Бах (III, 42—3) није забележен ниједан занатлија.

Поред Београда налазила су се у прво време турске власти два рудника сребра — Рудишта и Железник. Рудишта, мајдан сребра и олова био је познат још из средњег века,¹³ територијално је припадао Железнику, а у погледу рударске организације Руднику. Године 1516. село је пописано као пусто, јер се његова раја прикључила хришћанима у суседном Београду.¹⁴ До пребегавања дошло је у пролеће 1515, за време угарско-турских окршаја око Београда.¹⁵ Године 1528. насеље су привремено посели власи, јер је општи попис 1528—30. констатовао да је место још увек пусто. Године 1560. ту је било само пет ратарских породица.¹⁶

Железник је 1476/8. представљао велико село са 105 домаћинстава, у коме је одржаван недељни пазар и из чијих је окана добијано сребро, које је давало 4.160 акчи, што је исплаћивано у 12 рата. Тада у месту није било занатлија него је забележен један који је можда био син ковача. Године 1516. у месту је било четири махале са 222 домаћинства, уз пет мезри и два села. Ушур од сребрне руде износио је 2.000 аспри, док од олова ништа није узимано, него је оно предавно амилу (закупнику) мајдана Рудник. Тада су у насељу пописана два ковача и један грнчар, односно и тројица који су вероватно били синови ковача. Попис 1521—3. регистровао је две нове махале, уз једно пусто село и пет мезри; насеље је укупно имало 373 дома и четири удовичке куће. Сви су били хришћани, а професионалних занатлија није било. Тада се мајдан налазио на зениту своје рударске производње, јер је десетина од сребрне руде износила чак 43.000 од укупно 80.000 акчи прихода. Године 1528. у насељу се налазило 148 домаћинстава, али и једна удовица и 168 неожењених; сви су имали статус филуриција с тим да и даље обављају рударску службу. Занатлија није било, осим што је један можда био син ковача. Тако велики број неожењених можда би означавао младу рударску радну снагу, јер нема случајева да су забележене такве пропорције у категоријама породичних односа. Један попис из истога времена (1528—30) набројао је 207 домова и 71 неожењеног; у укупном приходу места од 47.195 акчи ушур од сребрне руде пао је на само 10.000 аспри. Године 1536. било је 18 махала са 19 домова и седам неожењених, али у смањеном дохотку (25.550 акчи) није било помена о рударству. Још увек су сви били хришћани. Занатлија није

било, а један је можда био син ковача. Насељено становништво је у следећим деценијама прешло на друге локалитете. Године 1560. у месту је остало свега десет домаћинстава и један неожењен, а укупни приход се свео само на 2424 аспри. О рударству и занатлијама није било ни трага.¹⁷

У западној Србији, у зворничком санџаку рудник железне руде налазио се у месту које се тада звало Крупањ или Крижево. У месту је 1533. године било седам муслиманских кућа, 27 хришћанских домова и девет неожењених хришћана. Укупан приход износио је 7.868 акчи, у насељу је одржаван и пазар. У средњовековном руднику Зајачи постојала је рудокопња сребра; место је са 12 хришћанских домаћинстава, једном удовицом и једним неожењеним остваривало приход од 3.026 акчи. Како је дефтер сумаран, нису означени становници, ни њихова евентуална занимања.¹⁸

II. ЗАНАТИ И ЗАНАТЛИЈЕ („ГРАДСКЕ“) ПО КАСАБАМА У РАЗВОЈУ

Први податак о занатлијама у Ужицу под владавином Турака је дубровачки помен златара 1470. године. Наиме, међу дужницима познатог дубровачког трговца у Србији Радохне Радовчића, кад је реч о Ужицу, среће се и један златар муслиман.¹ Златарство је занимање карактеристично за градска и рудничка насеља, а не за села. Значајно је што се тај златар, свакако домаћи човек, јавља већ као муслиман. Ужице према попису 1476. имало је 64 хришћанска дома и четири муслимана, уз чија имена нису стављене ознаке занимања (I, 258). У то време највеће насеље у западној Србији била је Пожега; ту је имао пословну базу и Радохна Радовчић, звани Пучанин.

Четрдесет година касније (1516) Ужице је постало највеће насеље у турском делу Србије и место са највећом и најстаријом заједницом муслимана. Уз 95 „хане“ (хришћанска домаћинства са домаћином мушкарцем на челу), 16 хришћанских удовица и 27 неожењених каура, наведених као хришћанска општина, постојао је цемад 166 муслимана. Девет муслимана означени су као „дебаг“ (табаци). Сарача је било осам, а девети је био Хасан Илијасов, њихов ћехаја, што би потврђивало да је еснафска организација већ била рођена у Ужицу. Пет је било „хафафа“ (папуџија), исто толико „хајата“ (кројача). Са једним представником су били заступљени: не-

цари (градитељи), месари, хадади (закивачи металних плочица и листова, врста ковача), сабаки (израђивачи плугова —?), бакали, табиби (?) и месаки (?). Нових муслимана није било распоређено у свим занатима у подједнакој пропорцији. Највише (6) их је било међу табацима (две трећине), тројица међу папуцијама (60% ових), двојица међу сарачима (25% ових), двојица међу кројачима (40% ових) и по један међу ковачима, касапима, градитељима, бакалима, сабакима и месакима. У оквиру хришћанског дела становништва није означен ниједан занатлија (I, 341—45)). Дракчићи (данас део Титовог Ужица), поред 32 хришћанска дома и осам хришћанских нежења, те четири муслимана, нису знали ни за једног човека уже привредне стручности (I, 355). Има се утисак да је занатлија међу пописницима било више, који се при попису нису изјаснили као такви, плашећи се већег пореза. Јер, како од свега три особе поменуте међу дужницима Радохне Радовчића да буде златар, кад га само шест година касније попис заобилази. Становништво Ужица се без икакве сумње увећавало механичким путем, тј. приливом досељеника, а онај који би напустио земљорадњу морао је живети од радности које долазе у обзир у урбаним насељима, што ће рећи најпре од занатства.

Недатирани попис из треће деценије XVI столећа, који је приређивач условно датирао са 1525. годином, показује да је Ужице било највећа касаба и са највише муслиманског живља на тадашњем турском подручју Србије. У неколико муслиманских махала живело је 294 одраслих муслимана, а општина хришћана бројала је 93 ожењена и 15 неожењених хришћана. Карактер варошког насеља давала су и разноврсна занимања људи који су могли бити разврстани у две категорије — они који су се бавили занатима и малобројнији који су живели од трговине и промета. Пазар је одржаван на два места у насељу, што је већ било мање-више свуда на Истоку, почевши од Кине. Неофита, тј. нових муслимана било је 26, што је у укупном броју правоверних представљало само 5,84%; само шесторица од ових означених су као занатлије, док су остали у погледу стручног позива били неквалификовани. Мали број проверених значио је да су се врата досељеницима, који су обично долазили као муслимани, почела затварати.

Занатских струка је тада у Ужицу било готово 40, али нису све ни издалека биле подједнако заступљене, што је сасвим природно. Највише је било кожара (51), затим чизмеџија (18), дунђера (17), кројача (15) уз тројицу терзија, папуџија (15), грнчара (сагракчи,

14), израђивача весала и притака (кјурекчи, 8), сарача (10), уздара (лицали, 7), млинара (4), такјација (4), израђивача лаке обуће (пашмакције, 3), ковача (3), дугмеџија (2), поткивача (налбанти, 2), опанчара (2), обућара-крпара (ексиди, 2), ранарника (?), имеџије, 2), дрвара (одунџије, 2), халваџија (2), док су са по једним представником били заступљени: градитељи, бравари (челенгери), кончари (? ипетије, можда ипчи), кобанџије (?), расапи (?), бојаџије, самарџије, вуновлачари (халачи), ваљари (вуне, длаке, кечеџије), израђивачи предмета од кострети (мутафџије), пескари (ћумаџије) и мердани (?). Аргати (иргати), њих четири, представљали су неквалификовану радну снагу. Код занатлија није стављено да су били синови занатлија, него су петорица других који се нису бавили занатском делатношћу означени као синови сарача, чизмеџије, дунџера и других. Из ове значајне околности треба извући закључак да су друштвени односи били слободни и да је пењање на социјалној лествици још било неометано. Треба констатовати да занатлије нису још биле усредсређене по одређеним махалама или улицама, али ипак неких заната исте струке има више у једној него у другим махалама, што није настало због рејонизације привредне делатности, него због разновременог настанка варошких четврти. На пример, ковачи су најчешће забележени у махали војводе Балије, папуџије више у махали џамије Хаџи Мехмеда, кјурекчије у махали месџида Ибрахима, где је било и више грнчара; уздара се највише населило у махали богомоље Мехмеда и слично. Раја Ужица држала је један млин, док млинова уопште није забележено у Ужицу при попису 1516. године (I, 480—3).

Постоји још неколико занатлија који се помињу у Ужицу или у вези с њим. Они су забележени међу оним муслиманима који су у ужичком атару држали 27 баштина без законитог наследника. То су били кујунџија Хасан (који иначе није записан у Ужицу), чизмеџија Мехмед Зеиде Хаџе, син сарача Мехмеда који је имао мулковну земљу и још неки празан терен од два дунума (I, 483—5), хамамџија Мехмед син Хизира, корисник хасан-млина (I, 485) и сапунџија Мехмед, који је користио једну баштину у селу Доњем Врбовцу (код Бајине Баште) (I, 545), Муслимани Дракчића нису забележени као занатлије (I, 486—7).

Ужице са толиким бројем заната и занатлија турског начина производње представљало је двадесетих година XVI века већ изграђену источњачку касабу. Београд, који је тек (1521) прешао у руке Османлија, по својој занатској развијености није се још тада могао мерити са Ужицем. Посебно пада у очи обрада кожа, с обзиром

да је укупно 198 регистрованих занатлија на кожаре отпадало 51, тј. 26%. У то време из Ужица се без сумње извозио на Јадран кордован (обрађена козја кожа) и монтоине (обрађена овчија кожа), мада дубровачка архивска грађа нешто касни са изричитим поменом Ужица (тек од око 1550); није искључено да су ужичке кожице сти-зале у Дубровник преко трговаца и накупаца из суседних касаба, посебно босанских, који су раније успоставили везе са приморским лукама. Ова непуна деценија било је време наглог пораста Ужица као насеља и посебно њене урбане привреде. Још 1516. године занатлија је у Ужицу било само 34, док је девет година касније тај број нарастао на око 200, тј. на шест пута више. Како је пораст исувише, велики, можда нешто није било у реду са ознаком привредне стручности код пописа 1516. године.

Биће корисно извршити поређење са занатима развијеније муслиманске средине у Сарајеву. При попису 1489. регистровано је само 20 врста заната. При попису 1530. године 300 муслиманских домаћинстава живело је од заната. Најбројнији су били: табаци (46), сарачи (40), израђивачи и продавци обуће (хафафи (36), кројачи (23), казанџије (16). Из групе ковачких заната у Ужицу није било казанџија, израђивача поткова (налчације), сабљара (сајаф), пушкара (туфекчија), израђивача звона, којих је било у Сарајеву. У кожарској струци у Ужицу нису радили, као у Сарајеву, шавци коже (немачки: пушнајдер), нанулџије, ђурчије, али је било пашмација, обућара — крпара, опанчара, уздара, самарџија, којих није било у Сарајеву. У Ужицу 1525. није било, као у Сарајеву: свећара (мумџија), казаза (израђивача украса на коњској опреми и на оделу од свиле), столара (дограмџија), резбара, гребенара, капара, тапетара (колтукчија), ба-зерђана (продавача свилених тканина), чешљара (таракчија), керамичара (бардакчија), бозација, бурекчија, па чак ни пекара (јер је још свака кућа пекла сама хлеб који јој одговара).²

Иако је Ужице знатно увећано у погледу укупног становништва, у попису 1528. није ни издалека унесено онолико занатлија као при регистравању три године раније. Просто је невероватно како је њих око 200 сведено на 34, тј. на 17% ранијег броја, кад је насеље у целини напредовало и увећало се. То је разлог више да се посумња у потпуност рада и неподмитљивост пописивача. Од занатлија најзаступљенији су били штављачи коже (18), што нису били обрађивачи кордована и монтоина, него су највише радили са говеђим кожама. Сарача је било четири, сапунџија — три, кројача исто толико, столара и градитеља по два, уз једног берберина и једног ко-

жара (дебага). Низ некад лепо заступљених занимања се уопште не помињу а јавили су се неки нови занати. Занимљиво је да је у касаби живело много (10) синова кројача, више него што је тада било кројача у месту (3). Очеви Ужичана били су још: терзија (1), бравари-клинчари (3), самарције (2), табаци (13), сарачи (4), грнчари (2), градитељи (2), јафатације (?), 1). Од ових су само двојица били неофити, тј. од оца хришћанина, мада се хришћани занатлије не бележе међу хришћанима Ужица. Како је велик број синова табака (13), који у ранијим пописима уопште нису били забележени, и ту треба констатовати непрецизност пописивача, јер су неке табаке уписали као кожаре. Овом броју занатлија треба додати 11 млинара, јер је толико млинова тада било око Ужица и шест мајстора у ваљавицама, који су пресовали и ваљали вуну и плетене ствари (II, 348—56). Дакле, више је било занатлија као очева Ужичана 1528, него што је Ужице имало занатлија 1528. године! Не може се ништа поуздано рећи где су нестали толики стручњаци. Можда их је привукао обнoвљени Београд или прва варошка насеља која су Турци после мохачке битке почели образовати у областима раније угарске државе, а можда су прешли у суседне босанске касабе, где су карактеристике источњачког начина живота раније дошле до изражаја и где је било доста муслимана и других потрошача производа оријенталних заната. Неубележавање занатлија при попису можда је постојало не само 1528. него и 1525. године. Јер, међу очевима Ужичана који су били занатлије у попису 1525. нема: табака, од бравара је био само један, не егзистирају столари, гвожђари, ножари и јафатације. Они се нису могли за те три године населити у Ужицу и ту одмах умрети, јер их 1528. више није било међу живима; ако нису у Ужице долазили очеви него њихови синови у току три године, не види се посебан економски разлог за толику привлачност занатлијских синова. Необјективно бележење у Ужицу види се и по томе што је у селу Кopaњу (које је у управном погледу припадало Ужицу) једну баштину држао грнчар Увеис, који као грнчар није уписан у Ужицу (II, 398-9,) мада је иначе ређе име Увеи (Вејис) носило пет муслиман у Ужицу, већином неофита.

Према попису 1559/60. године, Ужице је и даље бројало десет махала, са 675 одраслих муслимана, дакле 12,28% више него пре 31-2 године, а џемат хришћана бројао је 32 домаћинства и 18 неожењених. Присуство занатлија у попису 1559/60. много је наглашеније него у претходном дефтеру. Њих је било у свим махалама осим у тврђавском џемату. Ипак, табака је било највише у хаџи-Муратовој (за

коју, зато, треба претпоставити да је била негде поред Ђетиње), ковача у хаџи-Мехмедовој, кројача у четврти војводе Рустема и хаџи-Мехмедовој, чизмара и бравара у махали војводе Рустема. И овога пута је највише било табака (82) а потом кројача (28); знатно мање је уписано ковака (9), сарача (9) и чизмара (9); релативно знатан број каменара (клесара) сведочио би да је то било време градње већих здања јавне или посебне намене, кад су их радили осморица; по неколико било је: бравара (4), столара (4), кешгера (?5), мутафџија (4), ћурчија (2), халвација (2), поткивача (4), казанџија (2) и свега два пекара; са једним представником били су заступљени: самарџије, касапи, јорганџије-јастучари, златари, бербери, уздари, нутани (?), сероди (?). Ознака да је неко био син занатлије (а сам то није био) среће се само четири пута (кројач, ковач, халвација, ћехација можда еснафски). Воденичарство се у то доба веома развило па је око Ужица било 44 средњих и већих и пет мањих млинова за хлебно зрневље и 25 ваљавица (ступа) (III, 43—53). Тобџије у џемату заповедника тврђаве биле су такође занатлије а не само артиљерџије, како је тада било свуда у Европи. Укупан број занатлија, ако се искључе млињари са ваљавичарима и тобџија износи 171, што представља знатно превазилажење лошег уписивања занатлија у попису 1528. и приближавање цифри пописа из 1525. Ако је 1559/60. било 673 одраслих муслимана у месту, значи да су занатлије са воденичарима чинили 35,28% живља, тј. више него сваки трећи муслиманин живео је од заната. И то је одлика муслиманских вароши, у којима су ускоро елитни војници, јаничари постали занатлије. О томе је у европској науци врло давно а и у нашој доста давно писано.³

Ужице је, као већина градова у Србији и Босни већ крајем прве четвртине XVI века било муслиманско варошко насеље. Једна анализа варошких насеља за отоманске градове на Балкану према пописима 1528—30. показује да су муслимани још представљали велику мањину: на 194.958 муслиманских кућа долазило је 832.707 хришћанских и 4.134 јеврејских, што би значило да је муслимана било 4,29 пута мање од немуслимана.⁴

У попису 1572. Ужице показује даље повећање броја махала, али не и укупног муслиманског сатновништва. Махала је било 16 (тј. за 60% више него пре 12 година), са 527 одраслих муслимана (за два мање него 1559—60). Дакле, стално повећање становништва Пророкове вере било је заустављено са првим знацима опадања Царства. Стагнација развитка и Ужица као урбаног насеља види се и по знатно смањеном доласку у пријему нових муслимана. Године

1572. њих је у муслиманским махалама Ужица било свега 41 (6,539^{0/0} укупног живља). И њихов распоред по квартавима је занимљив: мада их је као занатлија било више него у ранијем попису, неофита уопште није било у две најпословније махале (Хамамџизаде, Хасан одабаша), где су се сместили старији и угледнији мајстори; више их је било у млађим махалама, што је и природно, јер су тим дошљацима нове четврти и настајале (Мустафага, Мансур).

У производном погледу Ужице је око 1570. добило коначну физиономију. Његови главни извозни производи били су обрађене коже рогате сотке ситног зуба и вунени покривачи (плаштови), познати у трговини Средоземља као „склавине“, односно нешто и ћилимова. Због тога је обрада коже и вуне била у првом плану; Табаци су и раније били најмногбројнији а сад су им се придружили и мутафџије. Кожара (дебага) било је 52, мутафџија 12, кечеџија (сукнара, ћилимара) 4, вуновлачара — два. Први пут долазе до пуног изражаја и ковачи (17), уз које су ишли потковачи (1). Није била заостављена ни израда одела и обуће: кројача је било пет, ћурчија пет, чизмара пет. Грађевинска струка је и даље била актуелна: градитеља је било пет, тесара (дунђера) шест, каменара (клесара) два. Доста су били заступљени и израђивачи лукова (5). Стандард су одржавали: златари (2), сапунџије (1), свећари (2), бсрбери (1), бозација (1). Занатлијама су свакако припадали: кешгери (3), хабази (4), маџери (1) (III, 265—73). И млинова је било више: поред 44 средњих и овећих, и пет мањих (као 1560), Јусуф Исмаил је подигао три осредња млина за производњу брашна. Поред некадашњих 25 ступа, саграђене су и две нове за ваљање вуне и сукна. Муслимани у суседном насељу Дракчићима нису се бавили занатима (III, 275), него вероватно ратарством, повртарством, и млекарством.

У Ужицу и у његовој околини као и у другим касабама посматраног подручја између 1470. и 1570. нису забележене занатлије војних струка (градитељи: мереметчије, мимари, неџари и дунђери, ковачи, стрелари, лукари и штитари, каменари и, природно, бродоградитељи). Мереметчија је било у Ужицу 1572. и то чак 44 породице (од којих 27 са баштинама). За време султана Мурата III њихов број опао је на 36. Реч је о хришћанима који су становали у самом Ужицу.⁵ Већ је речено да је лукара било у Ужицу, али да су они радили изван војне организације. Војна организација била је привлачна и за цивилне занатлије хришћане. Кад је, на пример, умро соколарски старешина ужичког кадилука, упражњено место поверено је једном хришћанину по занимању калаџији, за ко-

га није речено да живи у Ужицу, него је свакако на селу наставио да се бави својом професијом.⁶

Дубровачка архивска грађа даје податке о неким занатлијама у Ужицу. Једна дубровачка компанија из Београда имала је (1597) више дужника и у Ужицу; међу њима су били и Пирахмед, коџухар и Малкоћ таћедија (дужан 3.500 аспри);⁷ таћедије су били мајстори који су шили и продавали капе од памучне материје; треба претпоставити да је реч о робном кредиту за набавку тканина. У то време и једно друго трговачко друштво Дубровчана доносило је у већим количинама сукна у Ужице која је давало на вересију; према рачуну двојице браће ортака, неки Иван Барт. Наљешковић је имао да прими остатак од замашне своте од 83.030 акчи, што је била цена за 30 труба вуненог текстила, од чега је 12 топова продато у Ужицу.⁸ Тканине су се често трампиле за коже, па су коџари преузимали веће количине западних штофова; неки компаниони из Београда интересовали су се (14. новембра 1598) о томе колико стају коже и како се продају тканине у Ужицу, Ваљеву и неким другим местима познатим по коџарским израђевинама.⁹

Одредбе о баџу (1516) помињу месаре у Ужицу и медоваре, што ће бити мајстори за справљање налитка од меда, свакако за муслимане. Запажа се да се у Ужице доста довозило гвожђа у разном облику, као полуге, плочице за израду лемеша код плугова и слично. Помиње се и извоз кабаница, што би могле да буду дорађене склавине (са рукавима).¹⁰ Прављењем лемеша бавили су се сабаки, који су управо исте (1516) године бележе у насељу.

Еснафи су у целом Отоманском царству обухватали велики део градског становништва, али су морали да се строго придржавају одређених правила. Држава је контролисала рад еснафа и водила рачуна да се у градовима спроводи закон ихтисаба; по том закону локална тржишна полиција контролисала је мере, цене и начин купопродаје, како би се спречиле малверзације у трговини.¹¹

Пожега је 1470. била најразвијеније насеље западне Србије, посебно у трговинском смислу. Но, време није радило за њу. Године 1476. ту су се налазили 91 дом и једна удовица, са једним муслиманином. Од занатлија су забележени два шустера (тим изразом!) и један син ковача, а преко целе године радила су два рајинска млина (I, 257—8). Године 1516. у месту је живело 101 домаћинство, две удовице, 22 неожењена хришћана и већ 13 муслимана; одржавани су недељни пазари и годишњи панађури, али занатлије па ни ранији млинови нису забележени, мада свакако нису могли нестати (I,

345-7). Пожега није ушла у пописе израђене 1528, како за влахе тако ни за остале; тада је још представљала кадилук. Године 1572. већ је давно била укључена у чачански кадилук; тада је имала 42 муслиманске и 46 хришћанских кућа, без иједног занатлије, са три осредња млина и са панађуром (III, 214-6). Занатлија је ипак морало бити, али су наводи пописа непотпуни и несигурни. У дубровачкој грађи под 1597. нотиран је Петар чакширџија из Пожеге, као дужник трговачког друштва Николе Мих. Бобаљевића из Београда и браће Ивана и Николе Радових из Ужица на 590 акчи; јавља се на списку дугова начињених у Београду, те изгледа да се у Београду а не у Ужицу и задужио, и то пре 1597. кад су дужнички спискови регистровани у Дубровнику.¹² Ту је пословао и кожухар Томаш.¹³

Чачак је и 1476. и 1516. представљао сасвим мало село. Ипак, 1516, мада је имао само три куће, први пописани био је син ковачев а у месту је одржаван пазар (I, 293). У попису 1528. о Чачку је дата нешто комплетнија слика. У насељу је било 24 домаћина уз 14 других одраслих хришћана и 19 домаћина муслимана са још девет одраслих али неожењених муслимана. У месту је радио један ковач, један кожар (дебар), два свирача, а живео је и син дунђеров (II, 156-7). Чачак је 1595/60 готово у потпуности био муслиманска касабица и седиште казе (судског среза) са 118 муслиманских породица. Међу знатлијама су преовладали табаци (6), испред корјача (4), сарача (2) и столара (2); са једним представником били су заступљени: чизмари, градитељи, пекари, атари (?) и гунели (?). Из раније генерације забележени су један чизмар и један сапунџија, јер су њихови синови живели у време наведеног пописа. Нових муслимана било је у месту укупно 24, не рачунајући једног Циганина, који је такође примио нову веру. У месту су живели и један калуђер, четири хришћанске породице и Цигани, њих шест, од којих је један био неофит, а други син муслимана (III, 166-8). Касаба Чачак је 1572. имала три муслиманске махале и хришћанску општину од осам одраслих људи; муслиманских породица било је 81, од којих су домаћини у десет њих били новаци у вери султановој. Занатство је било локално и потрошачки усмерено; кројача је било четири, чизмара четири, градитељ један, један сарач и један мутафџија (III, 356-8).

Београд, као несумњиво највеће насеље у Србији у XVI веку, не појављује у таквом светлу у првим пописима после османлијског заузећа тога града (1521). Све до 1560. уствари и не постоји

попис београдског живља. Но већ у првом попису (1521-3) јасно се види да је реч о снажнијем потрошачком средишту. На пример, вакуф Пир Ахмед-паше остваривао је огроман приход од 70.000 акчи од дела месарских, пекарских и халвацијских радњи, од бозаре (бузахане), каравансераја и хамама.¹⁴ Сасвим је природно што је у поменутиим привредним јединицама било занатлија. Извесне занатлије у војној служби држале су у закупу, као и други београдски муслимани, мезре (селишта) у београдској околини. Хасан бозација, иначе један од команданата београдске тврђаве, најпре је добио мукату на мезри Вуксаново а наредних година (1528-30, 1536) имао је у мезру Душановац код села Доње Остружнице (Бгд, 35, 145, 363). Старешина београдских кумбарâ (гранатâ) Ајаз држао је закуп мезре Хум у близини села Хумске (Бгд, 52, 211). Слично је командир тобџија београдске тврдиње Мустафа закупио селиште Прхово у атару села Лукове (Бгд, 54). У вароши је радила (1528-30, 1536) восковарница (Бгд, 137, 267), а постојало је више купатила, међу којима и царски хамам (Бгд, 137), што значи да је било запослено више воскара и хамамџија. Међу београдским хришћанима (1528-30) њих осам били су калафатџије, тј. финализатори пловних објеката али су се у исто време бавили земљорадњом; других седам, такође једном ногом у ратарству, обављали су тобџијске и калафатџијске послове (Бгд, 139). Других обртника међу њима није било.

Београд по попису 1536. године имао је четири муслиманске махале, 15 малих хришћанских махала, две махале Цигана и џемат мартолоса са 40 одабаша. Од старешина тих скупина занатлијама су припадали Живко кројач, Рдослав коњушар и одабаша Марко сарач. У четири муслиманске махале било је уписано 79 домаћина. Најстарија махала (са осам занатлија) била је махала Зејнудин агина месџида у београдској вароши; у вароши се налазила и махала месџида Ахмед-аге Малкочија (са 11 занатлија) и четврт месџида Ферхад-паше, смедеревског санџак-бега (са 10 занатлија), док се мала махала месџида хаџи-Алије Нејзена (са 7 занатлија) не јавља у следећим пописима. Занатлија је било укупно 36 (45,5% муслиманског живља), што значи да је готово сваки други правоверни житељ живео од занатске радности, која је била готово равномерно распоређена по градским четвртима. Нових муслимана било је међу занатлијама 12, а међу осталим осам (од којих су три били кочијаши). Ниједног неофита није било у најсатријој махали, што значи да су могућности за ширење стамбене заједнице и за пријем конвертита били закључени. Муслимани су били родом и из Анадола

(4), Курди (3), Персијанци (1), из Босне (3, од којих један неофит), из Скопља (1), Солуна (1), Софије (1), Новог Пазара (1) и Смедерева (1). У Београду је тада укупно егзистирало 18 врста заната, много мање него у Ужицу пре више деценија, и то: сарачи (6), кројачи (5), чизмари (3), касапи (3), нанулџије (2), дунђери (2), пекари (2), халвације (2) и по један сакаџија (водоноша), ашчија, бурекчија, хасурџија, делац (масер у купатилу), калаџџија, казанџија, бравар, сабљар, мутафчија и градозидар. Уз једног базарбашу помињу се само три трговца (од којих је један био из Солуна). Нови муслимани су били нешто заступљенији код кројача (3) и месара (2). У хришћанској четврти код царског амбара први је пописан један конвертит. Од хришћана који су били задужени да оправљају тврђаву само је један био дунђер, а по један је био син златара, кројача и папуџије (уз једног кројача и коњушара, као старешине махале). У блоку зграда „поповске куће“ на самом пазру живели су и син папуџије и златара, четири Грка и један Србин из Новог Пазара. У четвртима хришћанске општине крај царског амбара није било занатлија. Двадесет Цигана хришћана и 11 муслимана (само је један био конвертит) имали су радних обавеза према ферману, који је гласио: „Кад се укаже потреба да се поправљају лађе које се налазе у пристаништу споменутог града, они обављају ковачке радове. За ту службу опроштени су и ослобођени харача, испенџе и изванредних намета. Они такође израђују разни алат од гвожђа који је потребан тврђави.“ Међу многобројним мартолозима Београда није било произвођача специјалних предмета; они су сви били хришћани (са три попа), а једини је један Влах из Кулича прешао у ислам (Бгд, 269-84).

Године 1560. пописано је 15 муслиманских четврти, тј. готово четири пута више него 24 године раније. Оне су укупно бројале 384 породица и 10 нежењених. Нових муслимана било је 124, од којих је њих 45 припадало занатлијском реду. Док је ранијим пописом установљено да концертитима припада нешто више од четвртине Мухамедових следбеника, 1560. је њихов број увећан на 32,3%. Тиме се само делимично може протумачити нагли пораст муслимана у Београду. Већи део је досељен од оних који су рођени у исламу, а они су у Београд стигли са разних страна: из Караманије (њих тројица), из Анкаре (1), Кастамунија (1), из Брусе (1), из Анталије (1), из Ајдина (1), из осталог дела Анадола (1), из Токата, двојица су били Персијанци, тројица Босанци, двојица из Скопља, један из Осијека и један из Улџиња. Како Улџињ још није пао под

отоманаску власт, Улцињанин је можда прешао у Београд из каквог рудничког места, где их је увек било као и Барана, рецимо из оближњег Рудника. Један је означен као син Арбанаса, а један као Арапин. Ниједан занатлија није живео у 27 кућа махале Ахмед-аге у Вароши као ни у блоку „Скала“ у Тврђави. Мада је занатлија било по свим осталим четвртима, сви табаци, осим једног, живели су и радили у махали џамије Мехмед-паше сина Јахја-паше, где је боравило и три сарача. Масери и други стручњаци у купатилима највише се срећу у махали султанове џамије, где је било и неколико казанџија. Најзаступљенији су били: табаци (15), чизмари (10), сарачи (9), казанџије (9), месари (9), бербери (8), кројачи (7), нанулџије (7, можда њих три су били и бакали). По купатилима су радили масери (3) и хамамџије (3), а чести су били и дрогеристи (4). Са гвозђем су радили ковачи (4), поткивачи (4) и бравари (3). Храну су припремали: пекари (4), кувари (3), халваџије (2) и туршиџије (1). Остале специјалности су биле: капари (3), златари (2), клесари (2), дунђери (3), сапунџије (1), ћурчије (1), мутафчије (1), лукари (1), казази (израђивачи позамантерије — гајтана, ширита, зехова, кита) (1), надзорник водоскока (1). Овоме низу би се могао додати рудар (1), а можда и пехливан (артиста на ужету) (1) и чистач (1). Као што се може видети, реч је о 29 струка, где многе и важније (столари итд.) недостају. У исто време пропорционално је повећан број трговаца — општег типа (10), трговаца стоком (2), воћем (1), један бакал (1) и један набављач житарица за имарете. Групи промета припадали су: лађари (5), кочијаша (1) и носачи (1). Нотирани су и по један син ковача, казаза и дунђера. Дакле, старе занатлијске породице чији се млађи чланови не би бавили очевом професијом готово да нису постојале (мање од 1^{0/6}) (Бгд, 437-47).

Хришћански део Београда био је 1560. године распоређен у једанаест махалица, од којих се једна звала Табачка и вероватно се налазила на Дунву испод Дорћола. Обухватале су 93 домаћинстава, 12 неожењених и два конвертита; неки од њих су били мартолози или мартолошки синови. Међу тим хришћанима постојала су свега два кројача (од којих је један био Арбанас) и један пекар а један је убележен као ковачев син. Око насеља било је 17 млинова са 30 жрвања (Бгд, 448-51). У војној служби било је 25 старешина и 182 бранича градске тврђаве, седам старешина и 34 бранича тврђаве Болме, седам амбарџија и вратара, девет џебеџија (чувара муниције), музичара и кундакчија, шест неимара, шест старешина и 42 тобџија, четири кумбараџија, 101 азап, 19 лиманџија (лучког особ-

ља), 18 хришћана калафатчија и нецара (поправљача зграда) и 92 мартолосо хришћана. Овој скупини посебна занимања уписана су само у случају једног Скопљанца ранарника и једног пушкара конвертита, и то у групи амбарџија и вратара (Бгд, 451-8).

Цигана је у друштвеном погледу било неколико врста: 20 повлашћених ковача (хришћани и само један муслиман), 18 неповлашћених муслимана (један бравар међу њима) и 17 других смештених у две махалице (са три муслимана). Роми нису много постизали преласком у ислам, те је власт више ценила њихово ковачко занимање. Треба забележити и пет домова и још двојицу неочежњених Јевреја, стално настањених у Београду (Бгд, 458-60).

Од цеховских организација изричито се помиње табачки еснаф и његов старешина Махмуд Шехријаз и чизмарски еснаф, односно његов старешина Ахмед Мехмедов (Бгд, 441, 443, 616). Један Хусеин сарач (можда Хусеин, син Шехсуваров из махале Мехмед-паше) јавља се као корисник једне ливаде у селу Кумодражу, који је на име ушура испоручивао кола сена годишње (Бгд, 469).

Војска је имала своје занатлије из редова професионалаца или сељака који су за службу војсци били ослобођени редовних или ванредних пореских обавеза. Од војних мајстора на дунавској страни Србије ваља поменути у Голупцу 1467-8. пет нецара с платом и 13 зидара који су били ослобођени харача и испенџе и два лукара који су по потреби били обавезни да раде и зидарске послове. У првој половини XVI века у месту је, поред три професионална оправљача зграда (нецара), зидарску службу обављало 119 домова и 12 неочежњених, па су зато били решени плаћања ванредних намета. У Смедереву су 1516. постојала одељења од 10 клесара, 12 хришћана градитеља, плаћених као азапи, одељење од 13 мајстора нецара, дунђера (њих 155) из суседног села Милошевца, чији се број почетком 20-их година попео на 257. Године 1560. о одржавању смедеревских фортификација старали су се осам нецара-хришћана и 225 житеља Милошевца дунђера, који су морали да секу и стабла за обезбеђивање материјала за мостове. У Београду је смањен број овог радног ешелона хришћана 1560. у односу на 1536. годину. Кад је реч о људима ковачке струке, треба поменути пет Цигана демирџија (гвожђара) у посади града Ресаве 1467/8. године те шест демирџија у Голупцу; у Смедереву их је 1516. било три, а по двојица у Храму, Куличу, Голупцу и Ресави. Два лукара у тврђави Ресави израђивали су по десет лукова годишње. Живаљ (10, а затим 26 кућа) села Буковника (можда данас Буковско, јужно од Кучева) давао је го-

лубачкој тврдињи 10.000 стрела годишње. Село Стрелар (37 ожењених и 10 неожењених) (код Александровца) израђивало је годишње 30.000 стрела за тврђаву Козник, а од 1513. за Смедерево. Становници села Бзенице (код Александровца) производили су катран за бродове и тврђаве — 27 домова и 14 ледичних. Године 1467/8. било је у тврђави Ресави 14 каменара, неџара и гвожђара. У Голупцу 1476/7. радила су два куглоресца, хришћана који су примали по две акче дневно плате. У Смедереву је 1516. било десет таквих ташчија а двадесетих година осам. У тврђави Хрму и Куличу клесари су добијали плату. Године 1586. каменари су нотирани само у саставу кладовске тврђаве, кад их је било 10 и 12 њихових синова. Израдом камених ђулади за тврђаве бавило се село Варварин, и то 1516. године 128 домаћинстава. Гвоздене пројектиле и словне куглице за пушке производили су мајдани Рудник, Бах и Кучајна.¹⁵

За Смедерево не постоје објављени пописи пореских обвезника. Немачки привредни стручњак Ханс Дерншвам (1555) хвалио је добар хлеб у Смедереву и Београду.¹⁶ У Смедереву су забележени сарачи, кожари, кројачи, бербери, месари, халвације, пекари, чизмари, папуције, бојације и травари. У многобројној војној посади (1.488) до 1.690 људи било је више тобџија, пушкара и зенберекчија, а 1516. ту су забележени и неџари, клесари и ковачи.¹⁷ Као и у Београду, а раније и у Руднику, у току XVI века у Смедереву је увек било више занатлија, који су својим медитеранским стилем обраде знатно допуњавали потребе вароши. Још 1492. постоје записи о три потстригивача, који су обрезивали и зготовљавали тканине, па треба претпостављати да су на њихове услуге посебно били упућени представници домаће радиности из околине Смедерева. Почетком XVI столећа забележен је један, а у другој деценији два кројача; из нешто каснијег времена нотирано је присуство још једног шанца. За насељенике са Јадрана били су карактеристични кожухарски, златарски и берберски позив. Двадесетих година радила су у Смедереву два, а наредне деценије још два крзнара; седамдесетих година још један. Првих деценија столећа радила су двојица кујунџија и један искивач злата (батиаур). Један дубровачки берберин умро је 1507, други 1544, а трећи је био у пуној снази 1543. Један бачвар је (1498) очигледно налазио посла у смедеревском виноградарском крају. Није искључено да дубровачки мајстори, поред ученика из свог завичаја, нису поучавали послу и домаће момке.¹⁸ Баждарске одредбе (1560) наводе за Смедерево и таксе у раду месара.¹⁹ По свима кара-

вансерајима, па и онима у Смедерву и Београду, постојали су „хладни ковачи“, тј. поткивачи.²⁰

Шабац такође припада тврђавама на северној, речној граници Србије, али се он раније него дунавски градови, кад се граница одмакла од Саве, претворио у важно привредно-саобраћајно средиште, где је било места и за занатлије цивилних потреба. У граду је од самог турског освојења било нешто тобџија (који су у исто време били и посленици металске струке). У Шапцу су (1533) живели и били стално запослени и хришћани, градитељи у тврђави и други, који су за тај свој рад уживали пореске повластице; они нису, свакако као и скелари, обухваћени пописом свега 18 кућа праве раје. Порески спискови из 1548. показују постојање десет муслиманских махала (са 152 домаћинстава), од којих су 26 (17,2⁰/с) били конвертити, и хришћанску општину са 38 кућа. Једна муслиманска четврт носила је име Илијаса поткивача. Струкâ је било заступљено свега седам, али, углавном, са више представника: ковачи (5), кројачи (5), чизмари (4), грађевинари (4), бербери (2), сарачи (1), касапи (1), мутафчије (1); у исто време пословало је пет трговаца, који су најчешће становали у махали одабаше Бајезида. Нису пописани сви, јер је шабачки сарач Перван забележен у исто време као поседник винограда на подручју града. Међу хришћанима уписани су само ковач (1), месар (1), пекар (1) и ћурчија (1). Код муслимана занатлије су сачињавале 15⁰/с, а код хришћана само 10,5⁰/с живља. Том броју треба стално додавати тобџије (1548 — четворица), који нису улазили у дескрипцију варошког становништва, поред извесног броја зидара и гвожђара; 1548. стални неџар био је Херцеговац Хасан, уз ковача Ајаза, сина Алијиног.²¹

Попис Шапца 1600. године обухватило је шест увећаних муслиманских махала (са 191 кућом) и хришћански „џемад“ (од 21 домаћинство). Ниједна четврт није носила име ранијих делова вароши, него су нове постале фузионисањем или ширењем постојећих. Број струка повећао се на 16: кројачи (6), сарачи (5), табаци (4), циндије (?) (5), касапи (4), поткивачи (2), бријачи (2), чизмари (2), калваџије (2), дунђери (2), ткачи платна (јашмакчије) (2) и по један: масер у купатилу, свећар, нанулџија и кумбарџија. Укупно их је било 39 и сачињавали су 20,4⁰/с муслиманског пописаног живља. Међу хришћанима није било уписаних занатлија. У тврђави је и у то доба било војних мајстора, на пример кумбарџија, којима је заповедао неки Мехмед-бег.²²

III. ЗАНАТЛИЈЕ ПО СЕЛИМА СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ

Занатлија по селима Србије било је релативно доста пре на-
језде Османлија. Сведочанство о томе представља стање на Косову
1455. године, дакле одмах по измени власти. О томе је начињена
анализа, из које се види да је по селима и трговиштима Косова
тада радило 59 ковача и 57 осталих занатлија, да су сеоске занатлије
са чињавае 0,6% укупног броја домаћинства, а са широм родбином
1,79% (мање него попови и калуђери и сами и са својом широм ро-
дбином). Већ самим утврђивањем отоманске власти на Косову и у
суседним нахијама извешан број занатлија нестао је по селима (лу-
кари, штитари, мачари, стрелари), док је код других група заната
нестало финијих бранши; потом је престала ранија редовна репро-
дукција занатлијског кадра, мада је позив занатлија био примам-
љив и даље, већ с обзиром на порески и феудални систем азијског
царства. Пошто су утврђени број и врсте заната, установљено је да
су неуједначено били распоређене чак и најчешће занатлије, кова-
чи, којих понекад није било ни у великим и богатим насељима; за-
кључено је да неки занати нису били заступљени јер их је заме-
њивала домаћа радиност, а наглашени су и наговештаји, (разуме се
посредни у једном попису) о техничком нивоу занатства; учињене
су претпоставке о социјалном пореклу и друштвеном положају за-
натлија и додирнуто је питање наслеђивања позива односно родбине
занатлија. Стање снимљено 1455. године представљало је назадак
у односу на ранију ситуацију. За тридесете године XV века утврђено
је постојање 82 занатлија разних специјалности у Новом Брду и у
ооклним селима. Поред тога, називи села индицирали су групно,
сеоско обављање заната по насељима, владарским доменима или у
склопу властелинских велепоседа. Према тим топографским варија-
блама, на територији Бранковића земље пре 1455. године 12 заната
било је заступљено у називима 20 места, нарочито у најразвијени-
јој руралној средини, у нахији Морави. Средином XV века занат-
лије поменутих струка нису затечени у односним насељима, изузев
једног седлара у лапском селу Седлар. Дакле, топоними су укази-
вали на једну напреднију, али превазиђену ситуацију.¹

Неке учињене констатације вреде и за северну Србију у по-
сматрано доба. Претходно стање показивало је развијеније занат-
ство, што се огледало у јачем раду рударства (пример за то пружа и
Рудник!) и у топографским називима. На нестајање професионал-
них занатлија по селима и на јачање домаће радиности посебно је

негативно утицало насељавање влаха — сточара, међу којима не само што није било занатлија него су и свештеници били ретки; ако се који занатлија или калуђер ипак јави, они су припадали стариначком живљу, које се, ипак, није у потпуности распршало. Због влашког насељавања настала је ситуација да су подунавско-савски регион и други крајеви интензивније обухваћени колонизационим таласима показивали по селима кудикамо мање занатлија него нешто јужније области где је турских депортација сточарског живља било мање.

У северозападном делу Србије, укљученом у зворнички санџак, занатлија по селима није било. Неколико муслимана занатлија имало је тимаре по руралним насељима, али није вероватно да су се на својим пољским добрима бавили својом основном професијом. Сарач Чапек са још двојицом другова био је спахија у месту Лешку и још пет сеоца, уживајући феудални доходак од 9.728 акчи (1533). Џиндија Карагоз је на сличан начин извлачио од ратара 3.223 акче годишње. Тимаре су (1533) имали и ковач Хасан и стрелар Хајдар. Било је више села која су носила назив Грчар: у нахији Птичар и у брвеничкој нахији на доњем Ибру, чији су поседи такође припадали зворничким тимарницима. Постојало је село Бачвар (1519, 1533), такође код Брвеника као и село Чешљар.²

У селима београдског краја ни муслиманска села (Турска Река, Торкол, Хрипањ) нису имала занатлија а они су били само изузетно бележени међу муслиманима у мешовитим насељима. По селима се изузетно јављају поједини београдски специјалисти, као златар Мемија као власник чифлука у Травњаку (1560), у коме очигледно није стално живео нити је ту обављао свој примарни посао (Бгд, 493). Попис из 1528. пружа увид у раније стање, у коме је грчарство било врло развијено; у Доњој Остружници, насељеној власима, затечен је грчар Радица са сином, који се нису одвајали од своје сировинске и егзистенцијалне базе; у два друга села уписани су синови грчара (Белина-Селиште, Ђуринци); прво село је већ имало муслиманску већину са седам кућа и три ожењена, док је друго насеље имало 23 домаћинства, две удовице и неожењених (59,92), те је спадало у по величини осредња села. Привлачи пажњу велики број одраслих неожењених мушкараца без уже породице, иако се село, на домак Сопота, није налазио ни уз какав рудник или привредни ревер. Код пописа влаха београдске нахије (група од 154 села) забележени су један ковач у Бељини и један син ковача у Бојанову, свакако старинци (39,95). Данашње село Пиносава носило

је назив Колар, али у њему није било израђивача кола (65), слично као и у селу Капар, без икаквих занатлија (77).

У попису 1528—30. нахије Железник у по два случаја било је ковачких и грнчарских синова (Бгд, 127 и 118; 124 и 127). У београдској нахији нотирана су три сина ковача (Бгд, 160, 166, 194). Постојали су топоними Колар (Бгд, 91, 179, 309, 315) и Капар (Бгд, 91, 159). У попису 1536. регистрована су три ковачка сина (Бгд, 247, 255, 375) но они су били на баштини, тј. бавили су се ратарством. У муслиманском селу Турска Река забележена је Касапова мезра (Бгд, 310), али без икаквог месара.

У другој половини XVI века као да се стање у погледу сеоских занатлија почело поправљати у београдском крају, упоредо са привикавањем насељеног живља. У попису 1560, поред три сина ковача (Бгд, 434, 476, 482), једног сина грнчара (Бгд, 421) и једног сина кожухара у Винчи (Бгд, 485), у селу Горње Сланце (Бгд, 530) пописани су дунђер Радица, један син дунђера, син колара и син овчара; у суседном насељу Доње Сланце (Бгд, 531) радио је кројач Емерхан и вуновлачар (халач) Али Бали; од девет муслиманских домаћинстава пет су припадала неофитима; ипак, и та двојица занатлија плаћала су по 22 аспре годишњег пореза као и други муслимани ратари, што значи да је ипак ратарство преовлађивало у њиховој привредној делатности. У тврђави Авали двојица муслимана били су тобџије (Бгд, 534—5). У селу Бесна које је припадало том граду живео је један бродар, дошљак (Бгд, 558). У Гроцкој забележени су двојица муслимана тобџија и кожухар Радосав (Бгд, 575, 576).

Даље на исток, уз Дунав али и уз Мораву, налазило се Браничево. Стање у њему знамо на основу преведеног и објављеног пописа за 1467/68. годину. Браничево је у то време имало још доста стариначког живља, па у погледу сеоских занатлија више личи Косову из 1455. него остале области на северној страни Србије. Браничево је тада имало 282 села или сасвим малих насеља од кућу-две, не рачунајући мезре и скупине војнука и мартолоса, који су били распоређени по насељима. У 12 од тих места забележени су ковачи, а у четири друга синови ковача. Један се ковач налазио и међу мартолозима града Голупца, а остали ковачи су живели у локалитетима који су имали од три до 94 домаћинства, с тим да је једно место са два ковача и са једним ковачким сином било пазарно (Лучица), у коме је радило још неколико мајстора. Само у једном случају два ковачева сина су заузела прва два, почасна места у попису,

док су у два наврата ковачи забележени на последњем месту; према томе, на основу положаја при уписивању у дефтер, не би се могло закључити да су ковачи били много уважавани од мештана и од власти.³

У поменутој Лучици радила су три грнчара, у још једном месту још један грнчар а у Храму и Трстенику живели су синови грнчара (Бр. 59, 83, 85, 180). Златара је било три у три насеља, а једна се мезра, тј. напуштено село, називало Златар (Бр. 83, 90, 223 и 127). Обућара под немачким називом „шустер“ било је четири у три села (у Голупцу двојица) (Бр. 112, 239, 252). Папучар је био само један (Бр. 100), у селу од 30 кућа. У два места (од којих је једно била Лучица) налазио се шивац, а у једном „шнајдер“ (Бр. 60, 66, 155). Кожухар је пословао у једном селу са 109 кућа (Бр. 102). Забележен је чак и један оџачар (у насељу са свега 11 домова односно огњишта) (Бр. 11), што се не би очекивало у таквој средини, кад таквих специјалиста није било ни у једном једином граду Србије; оџачар је забележен пети по реду. У три места нотирани су „мајстори“, односно у једном од њих (Бискупац) и мајсторов син (Бр. 131, 149, 166, 134); није јасно на коју се струку мислило, али вероватно да се радило у првом реду о ковачима. Једна мезра која је припадала Ресави носила је назив Качар (Бр. 44), указујући на село у коме су се раније житељи бавили дрводељским послом. У Храму (од 36 кућа) наводи се син стрелара, а једно село до 10 домаћинстава носи име Стрелар (Бр. 85, 150). Иако је млинова било доста често по селима, у списковима је само у једном случају изричито поменут воденичар (у месту са 109 домова), односно у једном (са 7 кућа) воденичарев син (Бр. 102, 143). У 13 места уписан је говедар а у једном од њих (у Гложану, са 11 домова) чак двојица, па у једном насељу и говедарев син; најмање село у коме се јављају имало је осам а највеће (Лучица) 94 домаћинства. Говедар је изразито био потцењен у друштву, па је уписиван последњи или међу задњим (Бр. 38, 60, 64, 66, 67, 68, 77, 123, 158, 160, 170, 190, 229). Слично је постојао у селу Рашаници (од 36 кућа) један свињар (наведен на четрнаестом месту), а једна мезра уз насеље Врбница звала се Свињар (Бр. 122, 167), указујући на занимање некадашњих становника места.

Тврђава Ресави и Голубац имали су више мајстора у војној служби. У Ресави је било: три дрводеље, пет каменорезаца, четири зидара и четири гвожђара, од којих су тројица Цигани; Роми су имали још једну чисто своју јединицу од пет припадника које је водио неки Марко са титулом хеџаје (Бр. 134, 252). У Голупцу је

радила јединица од десет хришћана пушкара под платом, три хришћана гвожђара под платом и три ослобођена пореза, пет хришћана дрводеља уз примање плате, осам хришћана зидара и још тројица из села Смилинице који су за услуге били ослобођени харача и испенџе, и двојица лукара хришћана који су били плаћени да произведу годишње десет лукова, а да остале оправљају (Бр. 254—5). Постојали су и муслимани туфекчије (пушкари), од којих се бележи државни приход (Бр. 118), али се не даје њихов број и имена. Као што се види, у једној изузетно пољопривредној средини, без иједне варошице, војне занатлије су према занатлијама по селима и пазарним местима (као Лучица) представљени знатним процентом. У Браничеву у то време није било мајстора који су израђивали лађице, као што је било у неким селима око Западне Мораве, која су била боље заштићена од могућих угарских залета (до Крушевца!).

Области у сливу Западне Мораве и околних крајева све до Дрине имале су најпре више стариначког становништва, самим тим и више занатлија. Детаљни попис смедеревског санџака из 1476. за ту регију наводи 11.275 хришћанских и 13 муслиманских домова (на чијем су се челу налазили мушкарци у мужевним годинама или удовице). У селима није било много струка, него само ковача, обућара, кројача, грнчара, кожухара, клобучара, седлара, златара, казанџија, каменорезаца, лукара, чешљара и ближе неидентификованих мајстора, уз „сточарска занимања“ кобилара, голубичара односно соколара (о којима ће се посебно писати, који су припадали војној формацији). Првих, тј. ковача, било је највише. Појединачно или са синовима и браћом њих је било 473, а по двојица било их је у три случаја (Рибаш са 24 кућа, Папрашница код Маглича са 10 домова и Подград са 52 домаћинства: I, 53, 213, 261). Њихово место на пописним списковима било је различито, највише око средине или у доњој половини листе, двапут на првом, једном на последњем и четири пута на претпоследњем месту. Један, у селу Јошаници (код Пожеге) био је са братом ратај примићурев. У целини узевши, били су мање цењени него на Косову средином столећа, мада их је тамо сразмерно било више. Самостално или поред уписаног ковача (у два случаја) регистровано је 17 синова ковачевих. Ковачи и њихови синови били су присутнији у брвеничкој кази и у источном делу западног Поморавља (до Чачка и Островице) него западније. Једно село (са 34 домаћинства) носило је назив Ковачи. У једном случају живели су чак у насељу од само три куће, затим са 7, 8, 9 домова, али

у једном и преко 70, а у два и преко 90 домаћинстава, највише у местима између 10 и 19, мање у селима са 20—49 кућа.

Обућари (као „шустери“) убележени су у девет насеља као једини у селу, а у Пожеги су радила двојица; у два места нотирани су и синови шустера. У једном случају уписани су на првом месту, у два у првој половини, а остали у другој половини списка. Најмање касеље у коме су радили имало је 10, а највеће 52 куће; у 60% случајева њихова су се станишта налазила у селима преко 29 домова (I, 44, 49, 67, 178, 215, 228, 243, 261, 268; 28, 71). И њихова учесталост је већа у источном него у западном посматраном подручју.

Кројача је било само три, у насељима од 8, 14 и 66 кућа (I, 83, 114, 239).

Грнчари су били занимање доста карактеристично за стање пре доласка Османлија. Њихов размештај зависио је од глине коју су прерађивали, па се могло догодити да њих двојица живе у селу Биоска (западно од Ужица) од свега четири домаћинстава. У пет других насеља живео је по један, а у једном је забележен грнчарев син. Један је био и примићуров ратај. Највеће насеље у коме су живели имало је 51, два по 23 кућа, а остала су била мања (I, 132, 36, 52, 101, 120, 121, 126).

Четири седлара живела су око Островице, у селу Црквине (од 28 кућа) чак њих двојица, а у једном у западној Србији један (I, 194, 195, 223, 55). Реч је свакако, о нешто „отменијем“ занату, јер обични ратари су ретко куповали лепо искићена седла.

Клобучара је било око Ваљева још за време домаћег феудализма. У попису 1476. један је клобучар живео у Јошаници (крај Пожеге), а други у једном брвеничком селу (I, 132, 103).

Златари су свугде припадали угледним занимањима. Један примићур над шест домаћинстава у самом Руднику био је златар, један је живео око Островице, двојица у западној Србији, а Ваљеву је припадало село Златарић поред села Седлари (I, 184, 218, 34, 35, 39). Живели су у мањим насељима, изузев у Руднику, тако да је највеће имало само 25 кућа.

Оружарским занатима припадала су два лукара и један сабљар (шимширгер) у селу Рибици, јужно од Краљева; та су насеља била средње величине (I, 120, 218, 253).

Два „ленгера“ свакако ће бити казанције (I, 261, 263). Забележен је један каменорезац (I, 261), па и један чешљар у селу Буковици близу Дрине (I, 120). „Рударчић“ из Доње Висибаве (код Брвеника) требало би да буде рударев син, који је отишао са рудника

(I, 73). Три „мајстора“ означени су без ближе специјалности, у мањим насељима (10—16 кућа), па ће то највероватније бити ковачи (I, 44, 126, 194).

Кобилар је нотиран у селу код Чачка, а голубичар у брвеничком кадилуку (I, 183, 75).

Ако се саберу све наведене занатлије по селима посматраног подручја 1476. године, њих би било само 99, дакле 0,875% укупног становништва.

Детаљан попис смедеревског санцака 1516. показао је знатно смањење броја занатлија услед насељавања влашког живља. Тада је на посматраном терену постојало 3.128 домова и 299 спахија. Код занатлија су смањене и струке и мајстори. Од ковача забележен је један тимарник муслиман, једна баштина ковача и место Коваче, које је припадало Магличу (I, 337, 310, 338) и седам синова ковача, од којих су тројица били из Доњег Лијења (од свега осам кућа), које је припадало Островици (I, 289, 293, 303, 315, 329). Грчарски посао радио је само један мајстор у једном од села око Рудника (I, 289). Код кројача и лукара нотирани су само синови (I, 320, 315), а на раније стање упућује и сам назив места Кожухар (У Лепеници) (I, 312), Коларица (I, 289) и Уљарица (у околини Островице) (I, 312, 315, 393). У једном селу које је припадало Магличу затечен је један сабљар (шимширгер) (I, 331). У Островици су седела двојица тобџија, а трећи је имао тимар у околини Маглича, (I, 293, 337).

У недатираном попису Смедеревског санцака који је условно означен годином 1525. на обухваћеном подручју било је 9.267 хришћанских и 501 муслиманско домаћинство. Бивше развијеније занатство још се изразитије огледа навођењем синова занатлија. Није уписан ниједан ковач, али је у исто време забележено 18 ковачких синова, од којих њих четири у месту Бојанов Поток (од 30 кућа) и њих три у једном малом селу Левај (од свега седам кућа), односно њих двојица у Брезни (код Горњег Милановца, од 21 домаћинства) (I, 380, 390, 399, 426, 450, 458, 539, 541, 582, 510, 469, 399). Постојало је и село Ковачево (I, 397). Израду кабаница индицира топоним Кабаница (I, 504), производа који се извозио. Код кројача јавља се (као претпоследњи на списку) кројач у селу Вијановцу, а један у месту Коњска Рика (западно од Ужица); то су била мала насеља од 11 до 15 кућа (I, 386, 535). Од златара среће се посед Ђуре из Рудника и син једног златара (I, 379, 366). У селу Црквини (од 19 домова код Бајине Баште) два сина качара заузимали су прва два места у попису, а трећи качарев син поменут је својим поседом у селу Трнав-

ици (I, 539, 527). Код седлара, кожухара и месара забележен је само по један син (I, 353, 366, 370). Занимљиво је да су наведена и четири сина бикара у четири села (I, 399, 402, 416, 441), што би могло изазвати представу да се пришло систематскијем подизању подмлатка код говеда.

Детаљним пописом Смедеревског санџака из 1528. пописано је на посматраном подручју 13.996 хришћанских и 182 муслиманска дома. Знатно веће обухватање становништва није значило и повећани број занатлија. Од ковачких мајстора није забележен ниједан, него је регистровано 11 синова ковача, углавном око Рудника и Пожеге (II, 36, 45, 55, 79, 119, 119, 139, 291, 207, 217-8). Помен грнчара и табака такође је ограничен на синове (II, 128), 288). Ефективно су постојала два професионалца — један кројач конвертит у Кадраги (код Чачка) и један сапунџија у селу крај Пожеге (II, 55, 196). Село Хртар, које је припадало Пожеги, указивало је на ранију праксу „сточарских заната“, који би обухватио целокупно насеље у оквиру доминикалне привреде велепоседа (II, 142). Минималан број специјалиста свакако треба приписати околности што је поменути попис значио нотирање насељених влаха.

Наредни попис после 1528. обухватио је целокупну популацију посматраног подручја. Одраслих мушкараца хришћана на анкетној територији било је 7.513, а муслимана 653. Кудикамо најбројнији били су соколари. Од ковача остало је шест синова, од којих двојица у селу Горњи Качер, које је припадало Ужицу (II, 268, 322, 417, 469, 438). У селу Горња Горавница (у Рудничкој Морави, 36 кућа) забележена су три сина бикара на баштинама (II, 283). То би значило да ни невлашко становништво није у својој средини више имало професионалних сеоских занатлија. Једна баштина звала се Грнчарица (II, 339), а постојали су топоними Качар, Коларица и Краварица (II, 360).

Недатирани попис смештен временски у 1540. годину изузетно је непотпун, јер је изостављен ужички крај, а пожешки и руднички су редуцирани. Уписано је 2.878 одраслих хришћана и 37 муслимана. Нотирана су три ковачка сина у Доњој Гучи, баштина једног таквог у Книћу и баштина у селу Хртар (III, 517, 452, 493). У Книћу је живео и син дунђера (III, 452).

Попис из 1559/60. указује на знатан пораст муслимана у посматраној регији, јер је на 4.150 хришћана ишло 1.056 муслимана (20,3%). Иако се могло очекивати да ће не само по варошким насељима него и по селима управо муслимани повећати број занатлија,

до тога није дошло. Три ковачка сина затечена су само у три села која су припадала Руднику (III, 26, 30, 39). У два друга рудничка села уписани су један златар и један кројач (III, 26, 27).

Последњи публиковани попис смедеревског санцака (из 1572) обухватио је 7.097 одраслих хришћана и 991 пунолетног муслимана. На посматраној територији остала су два ковачка сина у Доњој Био-ској (код Ужица, од 21 куће) и две баштине ковачких синова (III, 290, 241, 440). Професионалних делатника занатских струка више није било. Свет на селу је утонуо у натуралну привреду, али само кад је реч о занатским артиклима. И сам сељак је почео куповати тканине и друге мануфактурне производе са Запада посредством дубровачких и других трговаца, а сам је био заинтересован да и аграрни производи уђу у систем робно-новчаних односа и тржишта.

Народни занати нарочито су се односили на обраду дрвета, на производњу катрана и луча и на израду ћебади и шајка. Ти производи домаће радиности стекли су тржишни карактер, па се њима морала позабавити и законска регулатива. Поред обичних дасака од тврђег дрвета, на пијацу су довожене и посебне липове даске и судови прављени од липовине. Занимљиво је да је баждарина на липове даске износила само акчу од кола, упола мање него на обичне дрвене табле. Иста такса узимана је (две аспре) и од кола грнчарске робе и на кола дрвеног угља. Катран, луч и даске су посебно израђивали власи, но они из смедеревског санцака нису били обавезни да их доносе на име дажбина (1476-7). У то време међу влахе залазили су солари, па су за катран, луч и даске трамљавали со; такву размену забранио је (1476) законодавац. Од ћебета за покривање узиман је бац од две акче (1542). Још пре тога (1516) укинут је обичај да се од влашких примићура узима по мешина масла и једно ћебе приликом доласка нових влашких војвода.⁴ Уз рудник Бах сељаци су били ослобођени плаћања креча који су гасили и довозили (III, 42, 1559).

По селима није било восковарница да прераде природни восак. Како је кошница по глави домаћинства било највише по манастирима (у рудничком крају у просеку по пет кошница на монаха), треба претпоставити да су калуђери израђивали примитивне свеће за потребе богослужења и ћелија. Можда су били вични каменорезачком, књиговезачком и пословима око прављења мастила од барута, односно прављењу пера за писање и изради других потреба за цркву. Тако је, уосталом, било у осталој Европи и више столећа раније.

Војне потребе османлијске државе неко време су ограничавале процес рустификације у производњи неаграрних продуката села. Године 1456, кад се већи део Деспотовине још одржавао у слободи, Турци су за потребе опсаде Београда у Крушевцу саградили тополивницу, где су страни мајстори лили мерзере и друге топове, који су лађама преношени под Београд.⁵ Првих недеља 1476. Турци су почели градити бродове и на Дрини, свакако намењене борбама у пирој околини Шапца.⁶ Код Вишеграда тога пролећа израђене су лађе и барке да послуже за конструисање покретних (понтонских) мостова. Преношени су гласови да су хиљаде људи запослене на том послу.⁷ Становници села Броске (29 кућа, које је припадало Магличу) производили су лађе на Западној Морави (I, 240). То су били обавезни и житељи места Крдице (такође у власти Маглича, од 18 кућа) (I, 252). Људство Ужица и Рудника помагало је (првих месеци 1566) при фабрикацији лађа за султанов поход на Угарску 1566. године.⁸ У то време грађени су бродови за наступ ка Темишвару и у Крушевцу.⁹ На тим радовима је масовно учествовало пре свега локално становништво, које је на том послу приучавано разним градитељским вештинама.

Сеоско становништво је посебно обавезивано да обезбеђује за потребе бродова катран, односно да превози асфалт (зифт). Из осамдесетих година XV века сачувано је неколико вести о тим обавезама, тј. о превозу зифта и катрана од Козника до Смедерева. Обавеза се свакако односила на село Бзенице, јер се само ту помињу катранџије који су били ослобођени неких ванредних пореза; село је седамдесетих година имало 26, осамдесетих година 27 домова а 1530 — 31.47 домова, девет удовица и 21 нежењеног.¹⁰

IV. МЛИНОВИ, ВАЉАВИЦЕ И САМОКОВИ

Иако углавном на селу и ван ушорених варошких насеља, воденице за млевање житног зрневља, за ваљање сукна и вуне и за покретање чекића који су обрађивали гвожђе по оријентацији своје производње нису припадали сеоској привредној делатности. Оне су биле лоциране у слободној природи због своје погонске снаге, млаза воде, и због највећег дела корисника услуга тих привредних објеката који су били сељаци, а не грађани. Фабрикација и резултати рада превазилазили су техничку културу села.

Област Браничево у попису 1467/8. године имала је 271 село. Млинови су уписани у 83 насеља, што значи да је 30,7% места имало

властити млин. Воденице су биле распоређене према природним могућностима и основним потребама становништва, тако да је било и великих села од више десетина кућа без млинара (то, на пример, вреди и за Пожаревац, који је тада имао 42 домаћинства), а било их је са свега четири, па и три куће. Влашка или превасходно сточарска насеља нису имала властити млин; само у два села (Врбница, Долње Прахово), уз порез на млин, убирао се и данак на жир, који су користиле и свиње са стране. Село са тим економским објектом имало је у просеку 24,8 домова, што је за Браничево представљало мање осредње насеље. Уже области Браничева нису подједнако партиципирале у наведеном броју млинова: Лучица (уз Дунав и ушће Велике Мораве, тј. најратарскија) имала је 28, Ждрело (као просторно највећа област) имало је 27, Пек 13, Ресава (мада доста пространа) само 7, Омоље само 7, Раваница (мала по површини) само једну воденицу, док сточарски и по простору мали Звижд није имао ниједан млин.

Млинова је било две врсте — рајинских и хаса — млинова. Воденица је обично имала један жрвањ, ређе два, а само изузетно три (Триброд, хаса) или четири (Суботица, Бихотице, Долња Живица, Костолац, хаса). Она је могла радити преко целе године или само пола тога времена. Пореска норма за рад рајинских млинова са једним жрвњем преко целе године износила је 30, а за пола године 15 аспри. Воденице су радиле са скраћеним временом у 21 случају, тј. свака четврта; млин са пуним радним капацитетом изузетно је могао давати и мање односно више дажбине (Бр. 106, 170 и 431). Рајински млинови били су подигнути у готово свим поменутиим селима, тј. није их било само у Топоници, Богуновцу и Горњем Брестју, где су клопарали само хаса — млинови, такође некад сељачки, али презети од власти. Млинови у квару нису плаћали порез. Код рајинских воденица таквих је било шест а код хаса — млинова два (укупно 9,5%). Хаса добра уживали су султани и чланови њихове најуже породице као и највиши државни и војни руководиоци. Хаса — млин са једним жрвњем давао је годишњу апанажу од 300—500 акчи, обично 300. У селу Извар биле су две такве воденице, од којих је једна радила само пола времена, што вероватно вреди и за два млина у Дрмној, јер су годишње давали по 200 акчи. Изгледа да је годишњи чист приход воденице износио 300 акчи, јер и ушур (десетак) износи 30 аспри. Хаса — млинова било је у 23 од набројаних 83 места (27,7%), а са дохотком означеним не у акчама него у лукнима у десет насеља (8,3%). Код означавања дажбина у лукнима реч је о уштуру узе-

том у натури који није бивао уновчен. Код рајинских воденица доходак је увек означен само у новцу, јер је то омогућавао постигнути степен развитка повчане привреде. Код обрачуна у лукнима воденица је давала 30, ређе 25 лукана годишње, а млинови са 15 (Бресница) или 20 лукана су свакако радили пола времена. У два случаја јављају се минималне своте прихода хаса — млинова од свега 30 (Богуновац) или 50 (Калиште) акчи; ту се вероватно радило о преузимању рајинских воденица које су остале без законитог власника или су биле напуштене; то се право у западној Европи звало право мртве руке, а код Турака је султан и начелно био власник имовине немуслимана (без повлашћених поданика). Забуну може да изазове и случај у Влашком Долу (Бр. 243), где је рајински млин био на мезри (напуштеном селу), па је његов порез означен са сто акчи, мада је имао само један жрвањ; треба претпоставити кумулативно уношење дохотка целе мезре, поготово ако је нови млинар преузео и пусто селиште.

У два сумарна пописа зворничког санџака (1519, 1533) нису подробније специфициране дажбине, те није могуће установити број и врсте млинова.

У београдској нахији Железник (1528—30) било је шест воденица са по једним жрвњем које су радиле по пола године и чији су сопственици плаћали по 15 акчи пореза. Тих шест млинова налазили су се у 20 села, тј. у 30% тих места налазио се млин. Брашнарски објекти су у селима у којима су се налазили долазили на 20,5 кућа; највеће место те групе, Железник (са 207 домаћинстава) није имао воденице (Бгд, 117—36). Суседна београдска нахија у то време имала је 153 села, а рајински млинови убележени су у 49 насеља, тј. у 32% места. Сви су млинови били исправни, у свима је радио само по један камен, села у којима су били монтирани имала су просечно 16 домова; један је млин имао пет жрвњева (Луково), два са три (Доња Остружница), шест са два жрвња, док су остале воденице имале само по један жрвањ. Од тих објеката преко целе године радило је њих 14, а остали само половину тога времена. Такса је била 30 акчи за рад целе године и 15 аспри за рад упола мањи (Бгд, 142—242). Ни ту на најсевернијој страни Србије нигде се не помињу ветрењаче које су нешто касније сигурно забележене у Банату.

Приликом пописа 1536. нахија Железник имала је 21 село и једно пусто (Рудишта), а млинова је било у девет насеља (42,5%), која су била нешто већа (са просечно 36,8 житеља). Железник је тада добио велику воденицу са пет жрвњева, Губеревац је имао са

четири, а Гунцат и Мирашевац са три камена. Сви, и они најмањи млинови, радили су само пола године. Ако се упореде ситуације, онда је за свега неколико година било 50% више воденица него на првом пресеку, и то само у четири насеља са континуитетом, док из првог стања испадају два млина, докле у другој ситуацији настају пет нових; чак и у местима где је било континуитета било је значајних промена, јер су два места уместо воденица са једним жрвњем стекла један млин са четири и један са три камена. Такса је остала иста — 15 акчи по жрвњу за пола године (Бгд, 249—66). Исте 1536. године београдска нахија бројала је 158 насеља са 44 мељавне јединице (27,8%), док су насеља са млином имала просечно мање кућа, свега 11. Очигледно се смањио број производних станица, мада је број села у нахији повећан. Развојни правац био је обрнут оном у нахији Железник, где је показан интерес имућнијег света да новац улаже у привредне објекте. Године 1536. именоване су четири речице на којима су биле изграђене воденице. У Доњем Дољану (11 домова) уместо ранијег млина са два камена инсталирана су још два нова недалеко од старих, али је млин ипак функционисао као јединствена јединица, и то не преко целе године, као раније. За један млин (Заклопача) је констатовано у попису да је запуштен и на њега није регистрована наплата пореза. Године 1536. све су воденице радиле само по пола године осим у селу Стојовцу; два су имала по четири, десет по три, 13 по два а остали по један жрвањ. Значи, да је радни капацитет мељаве повећан. Већ ово указује да је дошло до знатнијег промета; на пример, у Лукову су два жрвња искључена из рада (али је остала увећана обавеза плаћања са по 20 акчи од жрвња), а Неменикуће са четири нова камена уопште нису постојале у ранијем попису. За објект у Бојанову је речено да припада примићуру, тј. влашком старешини, који се свакако сам није бавио млинарством, него је за примитивне стројеве морао довести каквог најамног радника (Бгд, 285—394).

У попису београдског краја 1560. нахија Железник имала је 27 села, у којима је било седам места са млиновима (25,9%), а која су просечно укључивала по 9,3 куће. Дакле, тренд напретка је одмах спласнуо чак и кад је реч о броју житеља. Све воденице су радиле половину времена, четири са два а три са једним жрвњем (Бгд, 417 — 31). Царски и санџакбегови хасови и феудална добра 1560. године налазила су се у 107 села београдске нахије и у 63 насеља нове нахије Авале. У 51 тих места радила је воденица (30% насеља), а сама села су бројала по 16,14 становника. Две воденице су радиле

целе године а све остале пола времена. Она у Неменикућама добила је још два жрвња, те их је имала укупно шест, две су клопарале са четири (Доња Остружница, Доњи Дољани), пет са три, осам са два а остале су имале само по један млински камен (Бгд, 432—573).

Крај око Западне Мораве, од краљевачких страна до Ужица са доњим делом ибарске долине и рудничким пределом у попису 1476. био је заступљен са 97 насељених села, код којих су приказане производне могућности и пореске обавезе (нахије Островица, Маглич); уз њих ишло је десетак пустих села. На том простору је 38 села имало млинове (39,17% места); та су села у просеку имала по 32,4 домаћинства. Народ ратарски се селио пред турским властима особито пореским, а више се задржао око рудника, касаба и на доњем Ибру који је био више заштићен од провале Мађара. Оно што је карактеристично за воденице у том крају је да су великим делом биле запуштене или потпуно напуштене, јер су се и сељани око њих сељакали, а млинови су у целини били мали, само изузетно са више од једним жрвњем; понекад је више таквих малих рајинских воденица било у насељу. Ипак постоји запис и о једном изузетном великом млину од 11 каменова, од којих је трећина припадала беглуку (Јошаница крај Тополе). Осим тога млина који је такође био запуштен, забатаљених рајинских млинова било је 17 а запуштених хасамлинова три; у таквим случајевима у дефтер није унесен никакав приход. Понегде је било правих млинарских места. Такво је било Горња, Доња и Средња Атеница (јужно од Чачка), у којој је преко целе године радило десет погона за мељаву житарица уз једну напуштену воденицу. Ужички млинови такође скрећу пажњу: ту је био један хаса-млин са дохотком од 300 аспри, два рајинска млина која су радили целе године и један који је био у производњи половину времена, док се један налазио у близини саме тврђаве, у суседном насељу Дракчићима један рајински млин клопарао је целе године. По четири полугодишња млина имали су Добра Лука (6 кућа, дакле опет млинарско насеље), Придворица (78 домова) и Бојишница (33); по три — Паковраће, Горња и Средња Каменица, Хрсова, Трнава, Бистрица (запуштени). Целе године воденице су биле у погону у 18 насеља, већим делом око Ужица (I, 215—72).

У редуцираном попису Смедеревског санцака 1516. године не може се сасвим тачно установити број жрвања, јер су насеља у великој мери посели власи који су плаћали смањене порезе, а код млинова није увек назначено да ли су радили преко целе године или је већи упис пореза везан за млин са више жрвања. У дербен-

цијском селу Руђинци (I, 337) радила су три млина целе године, али пореска обавеза није унесена, што би говорило да су били ослобођени млинарине. Поменути попис обухватио је 91 насеље, од којих су многа била влашка, без разрађеног спектра пореских задужења. Млинова је било у 45 села, тј. у сваком другом, што значи да се број воденица радикално повећао. У нахијама Магличу и Островици у местима са млиновима било је просечно 32,3 домаћинства. Насељеност живља по селима обезбедили су досељени власи, који су у прво време представљали протурски елеменат, док се старо земљорадничко становништво и даље потуцало и разбежавало, не примајући наметнуте терете ратарском свету. Власи су лакше прихватили млинове него плуг и мотику, те се број млинарских села повећао. То је била већ поменута Атеница (јужно од Чачка, са 12 кућа), у којој је чак било 28 млинова, од којих 16 исправних, који су радили преко целе године и 12 запуштених. Доња Каменица (северно од Ужица) са осам кућа имала је два исправна млина који су радили целе године и два запуштена. Доња Свињица са четири дома одржавала је две влашке воденице. У селу Руђевићима од свега две куће (код Маглича) ипак је млео један влашки млин. Године 1516. власи су за млинске погоне давали половину рајинских дажбина (I, 322-3), те су поред рајинског и хаса-млинова уведени у номенклатуру и влашки. Тај нов елеменат понекад збуњује код анализе пореских уписа и обрачуна. У неким местима које су посели власи воденице су плаћале као да су рајинске (Доња Решпица код Маглича са три млина), можда зато што су се млинари задржали код својих објеката. У влашко-муслиманском селу Мануловцу (9 домова) два рајинска млина са шест жрвања која су радила преко целе године и четири млина који су били у погону само половину времена плаћали су 120 аспри а требало је да дају двапут толико; 50% попушта било је свакако по општим влашким повластицама, мада су се здања још увек водила као рајинска. У влашком поседу су се свакако налазиле воденице у Лепеници—Пичину, где се за целогодишњи рад узимало 16 акчи и млин у Хрсановцу који је у истом статусу давао 15. У неким другим местима је такође инсталиран већи број млинова — у Придворици крај Рудника (са 95 домаћинства) било је осам запуштених рајинских воденица и осам активних, од којих је само једна радила целе године. Поред већ поменутих, као запуштени помињу се још два млина и један у квару. Воденице су само изузетно имале по два жрвања (I, 294, 351 један од три, 332, један од три). Од места са већим бројем објеката за ме-

љавау ваља поменути и Бојишницу (34 куће) са четири млина, Страгаре (65) са три, Горњу Бресницу (21) са три, Руђинце (код Врњачке Бање) са три, Ужице са пет рајинских и једним хаса — млином који је плаћао само 27 акчи, Туше (крај Ужица, са 33 куће) са три воденице. У селу Коваче (припадало Магличу, 32 дома) по старом дефтеру уписана су три рајинска млина, али је раја тврдила да су ти објекти у синору Рибнице (I, 339). Поред извесног броја увећаних жрвања, повећаним потребама удовољено је радом већег броја млинова преко целе године. То би било стање у Островици и Магличу (I, 292—356). У Руднику и насељима његове нахије воденице су постојале у сваком месту, и ако се изузме многољудни Рудник, у тим селима је 45,6 кућа ишло на монтиране млинове. У Горњем Грабовцу (72 домаћинства) млин је био запуштен, у Коларици (32) је уз један запуштен радило два исправна млина, али није било довољно воде, те су се многи становници одселили у Опашево. Рудник је располагао са седам млинова а Јармазовац са три. У целој нахији било је 16 млинова (I, 275-92).

На целом обухваћеном подручју према попису датованом са 1525. годином, било је 397 насељених села, између којих су 98 имала воденицу (24,69%). Млинови су с налазили у местима која су просечно имала 41,8 кућа, не узимајући у рачун велика насеља као што су Ужице и Рудник. У дербенцијским селима ни тада није уписиван данак на млинове, али више није било влашких станица за мељаву. Запажа се да је један број воденица претворен у ваљавице. Уписан је само један хаса-млин, и то у Ужицу, у поседу Мехмеда, сина Хизира хамамџије (I, 485). Ако су власи изгубили 50% повластица у порезу на воденице, и државни врхови за које се скупила апакажа и на хаса-млиновима такође су изгубили те своје привилегије, јер су их потиснули агресивни власи. Запуштених млинова било је само у четири места. Чешћи су него раније објекти који су млели преко целе године, али само са једним витлом. У млиларска места опет треба убројати Атеницу са 28 воденица, које су радиле преко целе године, и то у насељу са само 17 кућа. Ту би могао да буде класификован и Грбовац који је имао два шестомесечна и један једногодишњи млин. У насеља са већим бројем места за мељаву важила је и Придворица (данашњи Страгари) са десет воденица које су радиле 12 и са једном која је млела 6 месеци годишње. Четири погона имала је Доња Каменица (I, 394), по три: Бершићи (I, 398), Доња Трелча (I, 426), Тамник (I, 453), Годовик (I, 504), (I, 359-619).

Наредни детаљни опис смедеревског санцака састављен је 1528, дакле само три године после овог који је управо анализинарн, али су промене очите. Као да су напори насељених влаха да са старим ратарским становништвом унапреди млинарство били некако узалудни, јер су се већ осећале ретроградне тенденције стагнације. Ново је било то да су после обичних влаха и дербенције морале да плаћају порез на млин, као и остала раја (II, 376-7, 432, 450-1, 451-2, 453-4, 454, 462, 470, 471, 471-2). Приметно је да су у селима где постоје варијанте са „горњим“ и „доњим“ називом, млинови чешће били инсталирани у овим другим (244 и 243, 254 и 341, 280 и 281, 287 и 341, 362 и 362, 432 и 433 и др.), што је и природно и разумљиво; извештај изузетак у том погледу представљао би ужички крај, где је и у „горњим“ топонимима било воденица. Пописом је обухваћено 375 села, за која је наведена пореска спецификација, а у 193 насеља и у једном манастиру (Св. Никола код Шаторње, II, 250) било је станица за мељаву (51,2% места). Села са воденицом имала су 19,4 житеља просечно, тј. реч је о мањим насељима (изузимајући и овом приликом веће касабе Ужице и Рудник). Десет млинова је било запуштено (у данашњим Страгарима, око Горњег Милановца и Чачка), а само у једном случају су наведена два жрвња у саставу воденице (Војесава, млин са шест месеци рада у поседу неког Паве: II, 236). Стање у Доњој Буковици (код Краљева, II, 321) било је утолико интересантно што су становници села живели у једном суседном насељу, па су само обрађивали земљу у буковичком атару; млин је, ипак, радио пола године. Позната Атеница није уврштена у попис, па није било изразитих, млинарских места. Ужице је имало један хала — млин, који је доносио доходак од само 30 акчи (десет пута мање него други!), седам рајинских воденица је млело пуну годину, а четири су радиле само половину времена; иако поред велике касабе, ипак су били запуштени, па нису користили својој сврси; стога је ранији функционер Бакши-бег дао те објекте хамамџији Хајрудину уз тапију за свега сто аспри; Хајрудин је добио нову тапију и од новог руководиоца Кемала Челебије, с обавезом да млинове оправља и даје власничку таксу од 30 акчи годишње (II, 356). У Придворици (данашњи Страгари) било је пет запуштених воденица, а само је једна радила пола времена (II, 240). По три мељавинска здања имали су: Збојштица (код Страгара), Равне, Горњи Граховци (код Рудника), Бресница (код Чачка), Доња Острава, Горња, а можда и Доња Трепча (код Чачка), Бојишница (код Крагујев-

ца), а Горње Бреково (код Ариља) је можда имало и четири. Повећан је број објеката који су радили преко целе године.

Попис који је обављен негде око 1540. године обухватио је у преводу само 142 села, у којима је било 64 места са млином (45,13%); у поменутих насељима било је просечно 19,8 домаћинстава. Највише воденица било је у Лопатници (код Краљева) — пет, које су радиле целе године; четири објекта за мељаву било је у Доњој Рибници (код Краљева) са производњом преко целе године, а три погона имали су: Кнић и Слатина (код Чачка) са радом преко целе године и Трнава (код Чачка) са полугодишњом производњом (III, 451-537). Детаљан попис Смедеревског санџака из 1559/60. на обухваћеној територији забележио је 229 села (не рачунајући Ужице и Рудник); ту је било 141 насеље са воденицом (61,6%), а села су имала просечно 14,6 становника. У Ужицу су тада млела 44 млина целе године, а пет пола тога времена (III, 52). Суседни Дракчић одржавао је три млинска објекта са полугодишњим ходом. Насупрот том мноштву, у Руднику је забележено само једно здање за мељаву. Доња Каменица (код Г. Милановца) имала је шест полугодишњих воденица (III, 27), Придворице (Страгари) шест годишњих и две полугодишње (III, 28), Кљеновац (код Крагујевца) пет шестомесечних (III, 32), Јарменовци (код Тополе) четири полугодишње (III, 20), а по три млина: Коларица (код Г. Милановца, III, 21) и Горња Суволина (III, 59). Драгодол са једном кућом и четири чифлука поседовао је млин (III, 7-168).

Попис из 1572. године показује стабилизацију у погледу млинарства. На 376 обухваћених насеља (не рачунајући Ужице и Рудник) било је 204 села са воденицама и три манастира који су такође имали објекте за млевање (55,4%); насеља у којима су се налазили млинови састојала су се просечно од 19,3 домаћинства. Податак да су три манастира (Врбово, Св. Арханђела код Вилоша и код Лопатице) имали воденице сведочи да су то били привредни погони знатније рентабилности. Нотирано је да је у Придворици (код Чачка) власник обеју воденица био Бехрам-бег, који није живео ни у месту ни у околним касабима. Очигледно је да је фабрикација брашна представљала уносну инвестицију. Место Доња Раван (јужно од Ужица) била је пусто село, али је воденица радила преко целе године. Рудник је и даље имао само један млин, Чачак га уопште није имао, а у Ужицу је 44 воденице радило преко целе године, пет пола године, а три годишње припадале су неком Јусуфу Исмаилу, кога под тим именом нема међу ужичким муслиманима (III, 275). Атени-

ца (код Чачка) је и даље представљала млинарско место, а те године је имала десет погона за мељаву, који су производили преко пеле године; у месту је тада била 21 кућа (III, 362). Коларица (код Г. Милановца) располагала је са три воденице које су клопарале целе године и са три поточаре које су биле у производној линији по пола године (III, 253). Брезна (код Краљева) имала је пет млинова једногодишњих (III, 433), по четири Горње Солине (III, 172), Јарменовци (код Тополе, III, 251) и Парамун (код Косјерића, III, 303), по три једногодишња производна погона имали су Лисице (III, 212), Пожега (III, 215) Доња Каменица (код Г. Милановца, III, 239), Блазнава (код Краљева, III, 249), Збојишница (Страгари, III, 256), Пеићи (код Бајине Баште, III, 296), Радуша (ужички крај, III, 307) и Дољанова (III, 352); три млина са шестомесечним раним циклусом налазили су се у месту Лисе (III, 218), Горњој Каменици (III, 245), Кљеновцу (III, 246), Страгарима (III, 262), Дракчићима (крај Ужица, III, 276) и Трнави (код Чачка, III, 390).

И знатно касније, страни заинтересовани европски путници налазили су у северозападној Србији велике турске воденице, на пример на Колубари ниже Ваљева, где се улива поток Градац.¹

Ваљавице (ваљарице) или ступе биле су воденице које су ваљале (пресовале) вуну и тукле уткани материјал, тако да су из њих излазила примитивна сукна (шајак), плаштови (склавине), ћебад и вунени покривачи разне намене, величине и дебљине, а из места ближе морским пристаништима извожена је и пресована вунна која се у медитеранској трговини XVI века називала „фелтре“. Ваљарица нема у попису 1476, што још не мора да значи да их стварно није било, јер су могле бити уписане као млинови. У попису 1516. нотирана су четири места — Рудник са три ступе, Јармазовац (код Тополе) са пет, Ужице са једном и Туше (у ужичком крају) са једном. Сва та насеља су имала и млинове за млевење житарица, а два поменуто села пописана су са 71 и 33 куће (I, 288, 288, 345, 351). Монтирање ваљавица је управо од средине друге декаде столећа узело маха, те је за једну деценију (до 1525) већ у 32 места било поменутих објеката. Без икакве је сумње да је прерада вуне у условима османлијске владавине од првих десетлећа XVI века била у значајном полету. Таква домаћа радиност у време домаћег феудализма није постојала. Такве воденице се 1525. срећу и у мањим местима, те просек насељености села са ступама износи равно 23 дома. То су била ипак места нешто већа од оних која су располагала само воденицом за жито. У десет наведених насеља уз ступу није

постојао обичан млин, а у добром делу места, нарочито западније, обично је постојала комбинација да уз млин за житарице који ради целе године постоји ваљавица која производи пола тога времена. Пореска дажбина за ваљарице била је иста као за обичан млин — 30 акчи за рад преко целе године и 15 аспри за шестомесечну делатност. У Семедражи (код Г. Милановца) било је у погону седам ваљавица током половине године (I, 446), у Горњој Грасовици шест са шестомесечним ходом (I, 370), у Коларици (код Г. Милановца) пет ступа од којих су две биле запуштене (I, 371), у Ужицу такође пет са полугодишњим радом (I, 485), у Злошпетици (Страгари) четири су производиле преко целе године (при чему у насељу није било других воденица) (I, 380), у Бошницима (код Крагујевца) три погона су била исправна а један запуштен (I, 381), у Страгарима су три ступе биле исправне а једна запуштена (I, 381). Запуштена ваљарица лежала је на води и у Лепенчину (I, 386).

Попис обављен само три године касније (1528) показује да је заустављена навалица са подизањем ступа. Тада је само 14 насеља имало на обухваћеном подручју поменуте објекте, а насеља су (изузимајући Ужице и Рудник) имала просечно 21,3 куће. Појава која би се могла означити као нова била је преоријентација погона у ваљавицама. У Отровину функционисала је воденица са три производна места која је радила пола године (II, 279). У Семедражи са седам ваљавица (1525) производња је преудешена у свега две са по два витла која су радила целе године (II, 323). У Бодожилу је тукла ступа која је плаћала порез за шестомесечни рад, али је имала три погона (II, 367). У Ужицу је инсталирана још једна ваљавица па их је укупно било шест са полугодишњим ходом (I, 323). Јармазовац је својих пет воденица за пресовање вуне свео на три (II, 235) као и Коларица (II, 247). Две ваљарице су већ биле запуштене (II, 296, 431). Увек је у месту са ступом постојао и млин за жито осим у два случаја, обично по истом систему да млин ради целе године а ваљавице пола тога времена.

У следећим деценијама рад ступа је минимизиран али и концентрисан. Попис извршен 1559/60. навео је ваљарице само у три места — у Јармазовцу, али са десет полугодишњих (уз четири обична млина) (III, 20), у Ужицу, са 25 полугодишњих (III, 52) и у Бодожилу са две које су радиле по шест месеци (III, 158). Ужице и Јармазовац постали су велики произвођачи ваљаних производа од вуне. Пописани пресек 1572. уписао је шест насеља са ваљавицама. У Ужицу су монтиране две нове полугодишње, тако да их је било

укупно 27 (III, 275), у селу Катужици на истоименој реци (Златибор) подигнута је једна шестомесечна ступа (III, 188), у месту Висока (код Ариља) радила су два таква агрегата (III, 190), у Јармазовцу производња је сведена на само један погон (III, 251), у Дрењку (пожешки крај) такође су уписана два таква објекта (III, 389), као и у Лопатници (код Краљева), где је радила једна полугодишња ступа (III, 429). Млинови за жито постојали су у свим поменутих местима и поново су стекли наглашени приоритет.

И касније су око Ужица и Мионице радиле воденице које су чак објединиле обе функције поточара — млеле су хлебно зрно и пресовале сукно; у Мионици такав објект баба Вишње познат је 1720. године.² Неки називи места чак у околини Шалца подсећају на рад ступа: једно се село звало Ваљевице.³

Самокови су користили водену снагу за дробљење гвоздене рудаче и у искивању метала. У Руднику је 1516. металургија почивала на раду 12 исправних и три запуштена објекта са тешким чекићима (I, 288). На локалитету Равне (код Рудника) тукао је један такав самоков, за који се (као и за ступу и обичан млин) није плаћао порез (I, 290). Коларица (код Г. Милановца) имала је три таква погона (I, 290), Горња Грасовица (можда код Г. Милановца) шест (I, 370). Нешто југоисточније, у селу Горњи Грабовац (код Кнића) служиле су три такве воденице, а једна је била запуштена (I, 289). Више пута помињан Јармазовац (код Тополе) располагао је са три таква запуштена објекта (I, 370). Док се у наведеним случајевима не помиње плаћање пореза, у попису после 1528. за два самокова у селу Сами Тахор (данас Таор у ваљевској општини) саопштено је да се по погону плаћа 150 акчи годишње; тамо су тада била два таква објекта (II, 253). Самокови су, дакле, плаћали пет пута више пореза него ваљавице и млинови за жито.

У самоковима је свакако радила раја која је зато била ослобођена одређених пореских терета. За једног хришћанина у Подградишту (вероватно у насељу испод града Островице) речено је да не даје харач, испенцу и ушур јер „служи у сврху производње железне руде“ (I, 292).

ЗАКЉУЧАК

Доласком Османлија у Србију, неколико деценија одржавано је постојеће редуцирано стање у погледу сеоских занатлија, млинара и занатлија у рударству. То је било земљорадничко друштво

се развијеним рударством, чији су главни представници били ковачи и млинари. Турски режим значио је тежак терет за ратаре, нарочито ванредним дажбинама, а тешкоће је стварало и стално гранично ратовање са Мађарима. Земљорадници су почели напуштати своја села и тумарати по планинама, претварајући се у сточаре или су бежали у Угарску. Боље су се одржали само сељаци око варошких насеља, тврђава и рудника, односно и нешто дубље у Србији, на линији Западне Мораве. Са опадањем броја ратара и масовним насељавањем сточара који нису познавали занате, даље је редуцирана ранија привредна ситуација, карактеристична и за Подунавље и Средњу Европу. Са сточарима је наступила природна, затворена привреда, где су цивилизацијске израђевине произвођене у самом домаћинству, али на изразито ниском нивоу. С друге стране, са Турцима је настала и нагла урбанизација, тј. подизање варошица са великим бројем оријенталних заната који су имали искључиво локални, снабдевачки карактер. Натурализацијом руралне и локализацијом урбане привреде, уз пропадање рударства због ванекономског притиска Османлија, међутим, не нестају агенси робно-новчане привреде. Подстицаје за такву привреду Турци су затекли и само су их привремено зауставили, али већ почетком XVI века ти импулси се поново јављају, мада на измењеном терену. Дотад и на Балкану робно-новчана привреда проистицала је из рударства, ратарства и занатства. Са Турцима она се развија на основу производа сточарства (сирове или прерађене коже, восак а од друге половине XVI века нарочито вуна и прерађевине од ње — склавине, раша-шајак, кабанице, мешине па и мед). Форсиран извоз сточарских производа омогућили су страни трговци, у првом реду дубровачки а од краја XVI столећа и јеврејски, јерменски, грчки па и босански католици. У токовима такве робно-новчане привреде занатлије из муслиманских градова учествују само обрађеним кожом и делимично финализацијом вунених израђевина домаће привреде. Уместо ковача на селу су најмногбројнији мајстори постали млинари. Од друге деценије XVI века било је подстицаја да се средства улажу у млинарство, које са ваљевицама добија коњуктуран вид. У млинарство улазе и привилеговани власи, али само на кратко; једино су успели да слисте хаса-воденице. Уместо ранијих многобројних малих поточара, монтирају се и веће, са неколико жрвања и погона, чак и уз манастире. Тако се уместо ратарско-занатлијског у Србији током XVI века ствара сточарско-трговачко друштво, уз које се подиже све већи број муслиманских касаба, где се оријен-

тални занати брзо развијају, али више увођењем нових или ситњењем постојећих него већом или јевтинијом производњом. Круг производа тог занатства није велик и има локални карактер. Муслимански град представља свет сасвим одвојен од сточарског села, које град експлоатише преко освајачке отоманске државе помоћу пореза, ванредних дажбина, депресираних цена аграрних производа итд. Сточарски свет хришћана је преко страних трговаца везан са не само западном привредом него и са западном политиком. Турски државници су већ 20-их година XVI века увидели да им сточар измиче из руку и почели су да га ограничавају у његовим природним слободама, али у томе нису трајније успели. Сточар ће нешто касније постати и ратар, желећи да задржи свој релативно слободан статус. Кад то турска држава неће толерисати, настаће први устанци против султановог царства и каснија историја ће се више или мање око тога вртети. Занатлија ће на хришћанском селу све више нестајати, док ће у муслиманским касабама бити спутан еснафском организацијом коју ће у пуном смислу контролисати држава. Носилац борбе против туђе освајачко-бирокупатске власти неће бити град, већ самим тим што је у незнатном проценту и био хришћански, а муслимански град је био саставни део владавине гарнитуре; због тога се неће поставити ни питање градских аутономија, у чему на Западу најрадикалније учествују и занатлије; аутономија ће се касније створити *via facti*, кад Царство буде зажмурило пред осиленим локалним величинама, ајанима. Сточарско друштво ће се социјално-политички испољавати само преко трговаца, у које ће ступати обогачени сточари. Тако су занатлије на нашем терену заобиђене у својим историјским перспективама снага из аграра.

НАПОМЕНЕ

I

1. О томе вид.: Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, Зборник радова Народног музеја, XV, Чачак, 1984, 5—60 и 75—82.
2. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, приредио А. Аличић, т. I, Чачак 1984, 23—24. — Зарад скраћеног цитирања, у даљем тексту ће се у загради наводити том римским а страница арапским бројем.
3. Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: HAD), Sent. sanc. XXV, 86—7 од 27. XI 1462.
4. HAD, Div. sanc. L, 54' од 20. VIII 1436.
5. Б. Храбак, Рудник под Штурцем, 65—7.
6. Б. Храбак, „Дубровчани у рударству и извозно-увозној трговини Косова 1455—1700“, Врањски гласник XVII (1984), 12.
7. Б. Храбак, „Ужичани у служби турске оружане силе у другој половини XVI века“, Ужички зборник XI (1982), 296.
8. Р. Самарџић, Сулејман и Роксолана, Београд, 1976, 73.
9. Е. Ковачевић, „Mühimme defteri“, Dokumenti o našim krajevima, Sarajevo, 1985, 74, № 119 (12. VIII 1565).
10. Д. Бојанић, „Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област“, Београд, 1974, 87 (1574—95), 25 (1516).
11. Исто, 25.
12. Исто.
13. Б. Храбак, „Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом“, Годишњак Музеја града Београда, III, Београд, 1956, 99—106.
14. „Турски извори за историју Београда“ приредио Х. Шабановић, Београд, 1964, 18.
15. К. Јиречек, „Историја Срба“, I, Београд, 1952, 415.
16. Турски извори за историју Београда, 111, 131, 430.
17. Исто, 5—7, 13—18, 23—4, 107—10, 121—2, 247—51, 417—8.
18. »Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)«, Sarajevo, 1986, 94 и 96.

II

1. Б. Храбак, „Трговачки град Ужице у ратним збивањима од средине 15. до краја 18. века“, Ужички зборник, VIII (1979), 7.
2. При поређењу консултован је рукопис докторске дисертације Б. Златар „Сарајево у XVI вијеку“, Сарајево, 1986, 14, 37, 74, 208—13. — Кад је реч о поређењу, треба рећи да је у науци већ констатовано (Е. Мушовић, „Становништво и исламски споменици Ужица у периоду турске власти“, Ужички зборник, XIV, 1985, 29) да је Б. Ђурђев површно, мање него стварно, избројао живаљ Ужица („Историја народа Југославије“, II, Београд, 1960, 93).
3. М. d'Ohsson, »Tableau général de l'Empire Ottoman«, VII, Paris, 336—42; Ст. Новаковић, „Турско царство пред српски устанак 1780—1804“, Београд, 1906, 119, 120.
4. О. L. Barkan, »Osmanli Imperatorlugvunda iskan ve kolonizasyaon metodu olarak sürgünler«, Istanbul, Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası, c. 15, № 1—4. Вид. и: Н. Филиповић, Princ Musa i šejh Bedredin, Sarajevo, 1971, 293, бел. 340.
5. О. Зиројевић, „Турско војно уређење у Србији (1459—1683)“, Београд, 1974, 193—204, 148, 296.
6. Б. Храбак, „Ужичани у служби турске оружане силе у другој половини XVI века“, Ужички зборник, XI (1982), 296.
7. HAD, Div. not. CXXIX, 23 од 23. XI 1597.
8. HAD, Div. not. CLXX, 101'ат од 6. V 1583.

9. HAD, Div. for. XI, 132'—7 од 6. XI 1602.
10. Д. Бојанић, „Турски закони“, 24 и 141.
11. Х. Иналдик, „Османско царство“, Београд, 1974, 218.
12. HAD, Div. not. CXXIX, 22' од 23. XII 1597.
13. HAD, Div. for. XIV, 120.
14. „Турски извори за историју Београда; Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566“, приредио Х. Шабановић, Београд, 1964, 27. — Да би се скраћено цитирало, у даљем тексту ће се странице ове књиге наводити у основном тексту, у заграда.
15. О. Зиројевић, „Турско војно уређење у Србији“, 196—7, 199—201, 203—4.
16. Fr. Babinger, »Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—1555)«, München—Leipzig, 1925, 261 и 263; М. Влаинац, „Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55. године“, Братство, XXI, Београд, 1927, 46 и 47.
17. О. Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)“, Зборник Историјског музеја Србије, VII, Београд, 1970, 125, 123.
18. В. Храбак, »Dubrovački privrednici u Smederevu u doba Osmanlija«, Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, sv. XVII, Dubrovnik, 1979, 208—10.
19. Д. Бојанић, „Турски закони“, 53.
20. Д. Ј. Поповић, „Војводина у турско доба“, Војводина, I, Н. Сад; 1939; 297.
21. А. Ханџић, „Шабац и његова околина у XVI вијеку“, Шабац у прошлости, књ. I, Шабац, 1970, 121, 123, 132, 134—5, 139, 143, 146, 147.
22. Исто, 153—4, 160.

III

1. В. Храбак, »Seoske zanatlije na Kosovu i susednim oblastima sredinom XV stoleća«, Glasnik Muzeja Kosova, XI, Priština, 1972, 135—46; Д. Ковачевић—Којић, „Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини“, Зборник Филозофског факултета у Београду, VIII-2.
2. »Prva dva popisa zborničkog sandžaka«, 50, 52 и 177; 60, 74 и 130, 166—7, 66 и 131, 139.
3. I, 25, 32, 34, 34, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 61, 65, 73, 75, 82, 89, 96, 101, 102; 108; 122, 131, 138, 140, 142, 144, 149, 156, 160, 162, 171, 182, 190, 192, 199, 206, 213, 214, 215, 216, 262.
4. Д. Бојанић, „Турски закони“, 50, 172, 30; 33; 38; 13; 28; Д. Војанић, »Jedan raní kapun za vlahе Smerevskog sandžaka«, Vesnik Vojnog muzeja XI—XII (1966), т. XVI — У селима у којима је стално произвођен ђумур, плаћен је порез; тако је било и у селу Вистрици, која је припадала Островици (I, 273, 1476). — Производња дрвеног угља за руднике била је врло велика. О томе говори пример Сребренице. Бац за ђумур за потребе Сребренице (1519) износио је годишње 16.000 акчи (8000 кола); пристојба, пак, коју је давало село у нахији Будимирци за паљење угља износила је само 350 аспри годишње (»Dva ргва popisa«, 24, 26). Ако пристојба индицира десетак, вредност једне сеоске продукције износила би 3.500 аспри. Значи, готово пет села је требало да целе године ради на фабрикацији дрвеног угља да би се подмирила потреба само трошарине, док је вредност материјала на који је плаћен бац била још много већа.
5. F. Babinger, »Mehmed der Eroberer und seine Zeit«, München, 1953, 146.
6. М. Ј. Динић, „Грађа за историју Београда у средњем веку“, књ. II, Београд, 1958, 87.
7. А. Ивић, „Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе Срба под Чарнојевићем (1459—1690)“, Загреб, 1914, 9—10; В. Храбак, „Османлијска морнарица у поречју средњег Дунава (1428—1566)“, Годишњак града Београда, XXVI (1979), 19.

ЗАНАТИ У РУДНИКУ, УЖИЦУ И У НАСЕЉИМА СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ ОД 1470. ДО 1600. ГОДИНЕ

8. G. Elezović, »Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri«, Beograd, 1951, str. 335, III—1199 (14. III 1566); Б. Храбак, „Београд као пристаниште и бродоградилиште у XV, XVI и XVII веку“, Гласник града Београда, V (1958) 46.

9. G. Elezović, n. d, III—1315, str. 347 (1. IV 1566).

10. О Зиројевић, „Турско војно уређење“, 202.

IV.

1. Ј. Перетић, „Опис западне Србије и једног дела Босне“, Војни географски описи Србије од 1783. и 1784. год., Споменик СКА LXXXII, II разред 64, Београд 1936, 125.

2. Љ. Павловић, „Ужичка Црна Гора“, Насеља и порекло становништва, књ. XIX, Београд, 1925, 67.

3. »Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka«, 172.